

een politiek proces in de romeinse oudheid (catilina)

De Romeinse geschiedenis in de eerste eeuw vóór Christus wordt gekenmerkt door grote sociale onrust tengevolge van de jammerlijke economische toestanden, die toen in Italië heersten, zodat het merendeel van de lagere bevolkingsklassen in de diepste ellende leefde. De sociaal-economische verbeteringen, die de leiders van de volkspartij langs legale weg hadden willen aanbrengen, waren steeds weer getorpedeerd door de eendrachtige tegenstand van de bezittenden. In het jaar 63 was de meest fanatieke voorvechter van deze groep Marcus Tullius Cicero tot consul gekozen. Men had niet kunnen voorkomen, dat een aanhanger van de volkspartij, een slappe figuur, zijn collega werd, maar deze werd al dadelijk door Cicero omgekocht om zich verder stil te houden. De belangrijkste kandidaat van de volkspartij, de steeds meer op de voorgrond tredende leider van de uiterst linkse vleugel Lucius Sergius Catilina, die ingrijpende sociaal-economische maatregelen op zijn programma had ¹⁾, was niet gekozen.

In 63 deed een volkstriebun Publius Servilius Rullus door een wetsvoorstel betreffende landverdelingen een poging tot sociaal-economische verbeteringen te komen, maar zonder resultaat, speciaal door toedoen van Cicero²⁾. Hetzelfde jaar werd Catilina, die zich nu kandidaat had gesteld voor het consulaat in 62, wederom verslagen, wederom speciaal door toedoen van Cicero.

Het was dus niet gelukt langs legale weg tot de noodzakelijke hervormingen te komen. Dan maar langs de revolutionaire weg.

Catilina begon een samenzwering te organiseren. De tijd daarvoor was gunstig: Het grootste deel van het leger bevond zich in Klein Azië. Zijn voornaamste medewerkers waren, evenals hijzelf, leden van voorname families, die òf zagen, dat het zó niet meer ging, òf hun blazen met de resultaten van een revolutie hoopten te vergulden³⁾. Een oud-centurio van Sulla, Gaius Manlius, werd belast met de vorming van een leger. Dit geschiedde in Etrurië, waar vele oud-soldaten van Sulla, die met grondbezit beloond waren, woonden terwijl zich daar ook vele ontevreden, die hun grond aan die oud-soldaten hadden moeten afstaan, bevonden. Bovendien was Etrurië door de plaatselijke gesteldheid zeer geschikt om eventueel uit het Noorden komende troepen tegen te houden of bij een mislukking een uitwijkmogelijkheid naar het Noorden te geven.

Catilina heeft pech gehad. Een van zijn belangrijkste medewerkers had een vriendinnetje, aan wie hij te veel vertelde en die geregeld alles aan Cicero overbrieft. Toen deze meende over voldoende – overigens niet bewijsbare – gegevens te beschikken, lichtte hij de senaat in, die het *senatus consultum*

ultimum uitvaardigde. Hierin werd de consuls de opdracht gegeven op eigen gezag alle naar omstandigheden nodige maatregelen te nemen, die in hun bevoegdheid lagen, maar die zij anders wegens het gewicht ervan en ook al wegens de kosten, niet hadden kunnen en mogen nemen zonder een bevel van het volk ontvangen of over elk afzonderlijk de senaat geraadpleegd te hebben. zoals het vormen van een leger met buitengewone lichten, het met geweld lierstellen van de rust. Dit *senatus consultum ultimum* moet op dat moment een slag in de lucht geweest zijn. Juridisch te bewijzen viel er niets. Alleen waren Manlius' manipulaties in Etrurië verdacht, maar was er een *bewijsbare* relatie tussen Catilina en Manlius? Catilina trok er zich dan ook uiterlijk niets van aan en bleef zich gewoon in het openbaar vertonen⁴).

Toen Cicero nog meer bezwarende gegevens van die bewuste dame ontvangen had, maar toch eigenlijk niets opschoot wegens gebrek aan bewijzen, riep hr de senaat bijeen en hield zijn beroemde eerste redevoering tegen Catilina. Een huzarenstukje! Zonder enig bewijs, alleen maar steunend op de mededelingen van die mevrouw, dus met tweedehands wijsheid en wie weet nog hoe door haar en hemzelf verdraaid en overdreven, voer hij op een ongemeen felle manier tegen Catilina uit in deze geest: 'Dan en dan ben je daar en daar geweest en heb je dat en dat gedaan en besloten. Je had allang op grond van het *senatus consultum ultimum* gedood moeten zijn. Ga maar gauw de stad uit. Niemand wil meer iets van je weten', Toen Catilina, die heus niet op zijn mondje gevallen was, zich wilde verdedigen, kwam hij niet ver. Georganiseer de partijgangers van Cicero maakten een oorverdovend lawaai, opdat de stem van de tegenpartij niet gehoord zou worden⁵).

Wat moest Catilina doen? Hij moet volkomen verrast geweest zijn. Heeft hij misschien gedacht, dat hij voortaan in de stad geen zinnig werk meer zou kunnen doen? Was hij wellicht bang door benden, in dienst van de senatoren. doodgeknuppeld te zullen worden, zoals voorgangers van hem overkomen was? Heeft hij zijn hoofd verloren? Wij kunnen slechts veronderstellingen maken. In ieder geval verliet hij ziedend en onder het uiten van dreigementen de senaat en de stad, om naar het legertje in Etrurië te gaan, dus zoals Cicero hem had gesuggereerd. Door deze daad was in kern de samenzwering ten ondergang gedomd:

1. Het rechtstreekse contact tussen Catilina en de volksvergadering was verbroken,
2. Zijn prestige had bij het volk een geduchte deuk gekregen. Hierbij moeten we bedenken, dat er in die tijd geen kranten waren, die de politieke toestand konden bespreken. De wildste geruchten zullen de ronde gedaan hebben en de triumphantelijke tweede Catilinarische redevoering, die door Cicero in de volksvergadering gehouden werd om deze in te lichten, was voor de volkspartij zeker niet moed en hoop gevend!
3. Zijn medewerkers, die in de stad waren achtergebleven om zijn werk daar voort te zetten, misten zijn bekwaamheid. Bovendien probeerde één van hen. Publius Cornelius Lentulus, de afgehele leiding aan zich te trekken.

4. Catilina had door naar het legertje in Etrurië te gaan een bewijs gegeven van zijn relatie met Manlius en zichzelf openlijk tot staatsvijand verklaard.

De incompetentie van Lentulus c.s. blijkt al dadelijk uit hun contacten en afspraken met de gezanten van de Gallische stam deze Allobrogen, die tussen de Rhône en de Isère woonden. Dezen waren naar Rome gestuurd om over bepaalde misstanden in het Romeinse bestuur te klagen. Met hen zocht één van de samenzweerders contact. Er volgde een tweede contact. De samenzweerders waren te goed van vertrouwen, ze zeiden te veel, beloofden de gezanten gouden bergen, als zij hun zijde kozen en dezen gingen aanvankelijk overstag. Maar toen ze er nog eens verder over nadachten, leek het hun toch verstandiger eerst hun *patronus*, de man die hun belangen in Rome behartigde, te raadplegen, en deze vertelde alles aan Cicero! Cicero gaf opdracht het spelletje verder mee te spelen en zo keerden de gezanten naar huis terug, vergezeld door enkele samenzweerders, met allerlei voor de Catilinarische beweging bezwarende documenten. Zij werden gearresteerd en Cicero had nu de onweerlegbare bewijzen van de samenzwering in handen. Verdere arrestaties volgden. Cicero lichtte terstond de senaat in en hield daarna een triumerende redevoering in de volksvergadering (derde Catilinarische redevoering) om deze 'einzuschüchtern'. Men bedenke ook hier weer, dat andere communicatiemiddelen niet of nauwelijks bestonden.

Twee dagen later vond wederom een senaatsvergadering plaats met het doel de politieke delinquenten te berechten (vierde Catilinarische redevoering). En nu zijn wij bij het politieke proces aangeland.

Wanneer wij de vierde Catilinarische redevoering lezen, dan rijst al dadelijk een vraag op: Was de senaat hier tot het vellen van een vonnis bevoegd? Immers sind 149 waren er in Rome rechtbanken, *quaestiones perpetuae* geheten, waarvan de leden voor de helft uit de senatorenstand en voor de helft uit de ridderstand bestonden. De voorzitters waren praetoren, de rechters waren uit een speciale lijst van daarvoor in aanmerking komende personen door het lot gekozen. Deze *quaestiones perpetuae* berechtten afpersingen in de provincies, hoogverraad, verduistering van staatsgeld, moord, geweldpleging, brandstichting, politieke vereniging.

Voor genoemde misdrijven had de dictator Sulla in 81 de doodstraf voor leden van aanzienlijke families afgeschaft. Ballingschap was voor hen de zwaarste straf. In bepaalde gevallen was voor mensen uit de lagere kringen een doodvonnis wèl mogelijk, maar dan konden de veroordeelden bij de volksvergadering in beroep gaan.

De senaat bezat, streng genomen, geen rechtsmacht over burgers. Wèl kon hij maatregelen nemen om de instructie van sommige buitengewoon ernstige misdaden te vergemakkelijken. De senaat oefende alleen in oorlogstijd soms de jurisdictie uit.

Dus eigenlijk had déze zaak niet door de senaat, maar door een *quaestio perpetua* behandeld moeten worden.

Maar waarom trad de senaat in dit geval nu als rechtbank op? Naar alle waarschijnlijkheid op grond van een speciale uitlegging van het *senatus consultum ultimum*. Hierop steunend gaf Cicero als consul de senaat opdracht de politieke delinquenten te berechten. Dit is de eerste maal geweest, dat zoiets geschiedde en het was zeker niet de bedoeling van zo'n senaatsbesluit. Men krijgt hier een merkwaardige staatsrechtelijke figuur: De consul, wiens taak het was de besluiten van de senaat uit te voeren, gaf thans de senaat een opdracht (de berechting) om daarna zelf weer van de senaat de opdracht te krijgen tot executie van het bij die berechting gevelde vonnis.

Cicero's gedachtengang in deze komt aan het licht in een passage van zijn in 57 gehouden redevoering *Pro Domo* (4). Hierin neemt hij stelling tegen het verwijt van de volkspartij, dat hij als consul de hem door de senaat verleende buitengewone volmachten zou hebben misbruikt. Hij gebruikt daarbij het argument, dat zijn toenmalige maatregelen gezien moeten worden tegen de achtergrond van de noodtoestand, waarin de staat verkeerde. Zij hadden het doel de verstoorde staatsorde te herstellen en werden, volgens zijn bewering, als zodanig door de algemene instemming van alle, in zijn ogen, weldenkende burgers (*boni*) als rechtvaardig en billijk beschouwd (*consensus omnium bonorum*). Deze *consensus* wordt dus als legitimeringsprincipe gebruikt of om het in moderne rechtsbegrippen uit te drukken: Cicero vond, dat zijn illegale maatregelen op grond van de door de samenzwering ontstane noodtoestand en de openlijke erkenning daarvan door de senaat en de meerderheid van de Romeinse burgers zakelijk gerechtvaardigd, dus legitiem waren ⁶). Hiermee voerde hij het beginsel van het noodrecht of staatsnoodrecht in.

De senaat usurpeerde dus onder Cicero's invloed de bevoegdheid van de *quaestiones perpetuae*, maar was volgens het vigerende staatsrecht in dit geval niet bevoegd als rechtbank op te treden. Dus:

I. De rechtbank was niet bevoegd en Cicero heeft getracht, zoals wij nog zullen zien, door deze onbevoegde rechtbank het doodvonnis van de samenzweerders te forceren.

II. Wat er met Lentulus geschied is, lijkt van juridisch standpunt bekeken, nauwelijks door de beugel te kunnen. Lentulus was praetor en als zodanig tijdens zijn ambtsduur onschendbaar. In de vorige senaatszitting was besloten (*Cat. III, 14*), dat, wanneer Lentulus van zijn functie afstand zou hebben gedaan, hij gevangen genomen zou worden (ut *Publius Lentulus, cum se praetura abdicasset, in custodiam traderetur*).

Tijdens de rechtszitting zegt Cicero tegen de senatoren: 'Gij hebt P. Lentulus gedwongen afstand te doen van de praetuur' (*P. Lentulum se abdicare praetura coegisset, Cat. IV, 5*).

Hoe is dit in zijn werk gegaan? Hebben de senatoren hem gedwongen, toen de senaat reeds de opdracht als rechtbank te fungeren aanvaard had? De objectiviteit van deze rechtbank komt hier in ieder geval in het geding. Is Lentulus gedwongen, terwijl hij nog vrij rondliep? Men kan zich afvragen

waarom hij dan niet meteen de wijk naar Etrurië genomen heeft. Of is hij toch op een of andere wijze ondanks zijn onschendbaarheid in verzekerde bewaring gesteld? En hoe is hij gedwongen? Wij weten over dit alles niets, maar Cicero's mededeling, dat hij Lentulus als staatsvijand beschouwde, zodat deze in zijn ogen geen burger meer was (*qui autem rei publicae sit hostis, eum mem esse nullo modo posse, Cat. IV,10*), doet bijv. betwijfelen of men bij de behandeling van Lentulus wel de *Lex Porcia*, die verbood Romeinse burgers te geselen (*Pro Rabirio 12: Porcia lex virgas ab omnium civium Romanorum corpore amovit*) in acht genomen heeft.

III. Maar het ergste is wel, dat bij deze rechtszitting de beklaagden zelf niet aanwezig waren, noch door raadslieden of verdedigers werden bijgestaan. Het was Cicero er om te doen de stem van de tegenstander het liefst helemaal niet te horen. Dergelijke tendensen zijn ook in latere politieke processen voorgekomen. Een wereldgeweten kon, alleen al door het ontbreken van voldoende communicatiemiddelen, in die tijd nog niet bestaan.

In verband met dit alles moet de aanklacht op zijn onderdelen nog eens goed bekeken worden. Het volgende werd ten laste gelegd:

I. Het inbrand steken van de stad (*urbis incendium, Cat. IV ,4*),

II. Het vermoorden van alle senatoren (*caedes vestrum omnium, Cat. IV ,4*),

III. Het in opstand brengen van slaven (*concitatio servorum, Cat. IV, 4*),

IV. Het opruien van de Allobroges (*sollicitatio Allobrogum, Cat. IV,4*),

V. Het willen ontvangen van Catilina in de stad (*Catilinam accipiendum, Cat. IV,4*).

Dan roept Cicero uit: 'Dit alles hebben de verklikkers aangebracht, de aangeklaagden hebben het bekend' (*Haec omnia indices detulerunt, rei confessi sunt*). En dat laatste moeten wij zo maar aannemen. Wij hebben geen aangeklaagden gehoord.

I. Het eerste punt van aanklacht, *urbis incendium*, is formeel juist. Alleen zal het wel de bedoeling van de samenzweerders geweest zijn de regeringsgebouwen en enkele tempels, die voor regeringsdoeleinden gebruikt werden, bijv. die van Concordia en Iuppiter Stator (vgl. ook *Cat. IV,2: templa et delubra*), symbolen van het gehate bewind, in brand te steken en verder hoogstens de woningen van de ergste tegenstanders, zoals later ook Cicero's huis verwoest is. Vgl. verder sub II en sub IV.

II. *Caedes vestrum omnium* is in ieder geval overdreven. Verschillende leden van de senaat waren aanhangers van de volkspartij. We noemen hier alleen maar Caesar en Crassus. Dezen zouden zeker niet vermoord zijn.

Dit punt wordt retorisch uitgebuit. Cicero spuwt zijn gal uit over de aangeklaagden, *qui coniuges, qui liberos nostros trucidare voluerunt* (die onze vrouwen en kinderen hebben willen vermoorden), *qui singulas uniuscuiusque nostrum domos et hoc universum domicilium rei publicae delere conati sunt* (die geprobeerd hebben de huizen van ieder van u afzonderlijk en deze gemeenschappelijke zetel van de staat --d.w.z. Rome-- te vernietigen, *Cat. IV,12*). Het eerste gedeelte van de laatste passage klopt met hetgeen sub I is

opgemerkt: De huizen der tegenstanders zouden zeker het doelwit zijn geweest. Voor het laatste gedeelte zie sub IV.

III. *Concitatio servorum*, Catilina had alleen maar belangstelling voor ‘vaklieden’, zoals de veteranen van Sulla in Etrurië, de gladiatoren in Capua, de Cimbreren en Teutonen en hun afstammelingen, die geharde herders-slaven waren in Apulië. Het zou, alleen al om hun grote aantal, gevaarlijk geweest zijn een algemeen gebruik van slaven te maken en daarom nam Catilina geen ‘gewone’ slaven in zijn leger op (*servitia repudiabat*, Sallustius, *Cat.* 56, vgl. 44). Lentulus verschilde hierin met hem van mening.

IV. Over de *sollicitatio Allobrogum* is al het nodige gezegd. Maar zie wat Cicero er van maakte: ‘Zij waren erop uit om de stam der Allobrogen op de overblijfselen van deze stad (zie sub II) en op de as van ons verbrande rijk te vestigen (*qui id egerunt, ut gentem Allobrogum in vestigiis huius urbis atque in cinere deflagrati imperii collocarent*. *Cat.* IV,12). Dit is klinkklare onzin!

V. De beschuldiging Catilina weer in de stad te hebben willen ontvangen is wel zeer ongerijmd. Catilina was n.b. de leider van de samenzwering en Lentulus c.s. waren zijn medewerkers. Hier zien we tevens de foute aanpak van het proces. Men had eerst moeten wachten, dat men Catilina in handen gekregen had, de auctor intellectualis van de beweging en dan had de zaak in haar geheel terecht moeten worden. Door een eventuele terechtstelling van de medeplichtigen nam men de getuigen voor een eventueel proces tegen de hoofddader zelf -gesteld, dat het zover gekomen was- weg.

Onze conclusie mag zijn, dat de ten laste legging, hoewel in kern juist, op verschillende punten, om de rechters te beïnvloeden, verdraaid en overdreven was.

Thans het vonnis. Cicero trachtte door te zetten, dat een doodvonnis zou worden uitgesproken. Maar hiermee waren de moeilijkheden nog niet opgelost: ledere ter dood veroordeelde *civis Romanus* had het recht bij het volk in beroep te gaan. Het laatste was dit nog eens weer vastgesteld door een wet, die van Gaius Gracchus afkomstig was: *Ne de capite civium Romanorum iniussu populi Romani iudicaretur* (*Cat.* IV,10). Maar Cicero wilde dit beroep juist vermijden en fantaseerde daarom, dat de delinquenten als staatsvijanden geen Romeinse burgers meer konden zijn. Evenwel zo voortredenerende zou men kunnen zeggen, dat dat de hele berechting onnodig was. De delinquenten hadden dan meteen zonder vorm van proces geëxecuteerd kunnen worden, dus zonder speciaal vonnis van de senaat!

Cicero geeft om de senatoren tot een doodvonnis te bewegen, verschillende gevallen, waarin na het *senatus consultum ultimum* de leiders van een opstandige beweging gedood waren, Tiberius Gracchus, Gaius Gracchus, Saturninus, in de laatste twee gevallen ondanks Gaius Gracchus’ wet. Maar dit is een onjuiste voorstelling van zaken, want deze leiders waren tijdens gevechten gedood. Vermoedelijk heeft Cicero een doodvonnis, dat door de senaat geveld was, willen doorzetten om zelf van de verantwoordelijkheid af te zijn. De

senaat echter aarzelde en Cicero trachtte hem toen met vele argumenten over te halen, waarvan dit het merkwaardigste is: 'Doordat gij mij in uitzonderlijke bewoordingen dank hebt betuigd en tot de slotsom zijt gekomen, dat de samenzwering door mijn moed en waakzaamheid aan het licht is gekomen, doordat gij Lentulus gedwongen hebt afstand te doen van de praetuur, doordat gij degenen, over wie gij uw oordeel hebt uitgesproken, in verzekerde bewaring hebt gesteld en doordat gij dankfeesten hebt afgekondigd en de gezanten der Allobrogen rijkelijk beloond hebt, schijnen de delinquenten zonder enige twijfel reeds door u (ter dood) veroordeeld te zijn (*Cat.* IV,5). Zijn rede eindigt met de woorden: 'Velt uw vonnis met nauwgezetheid en dapperheid. Gij hebt een man als consul, die niet aarzelt uw besluit uit te voeren'. De senaat moet dus de verantwoordelijkheid op zich nemen, Cicero zal gaarne de uitvoerder van het vonnis zijn.

Cicero heeft tenslotte zijn zin gekregen en onmiddellijk daarna zijn de veroordeelden geëxecuteerd. Hiermee had dit artikeltje beëindigd kunnen zijn, ware het niet, dat wij behalve door Cicero en Sallustius ook heel wat gegevens uit andere, wel latere, schrijvers kunnen halen (Plutarchus, Appianus, Suetonius) en door kritisch vergelijken van hun mededelingen het verloop van deze zeer bewogen zitting voor een belangrijk deel kunnen reconstrueren.

De consul, die voor het volgende jaar was gekozen, maar zijn functie nog niet had aanvaard (*consul designatus*), Julius Silanus, het eerst om zijn mening gevraagd, gaf in een hevig verontwaardigde redevoering als vonnis het *supplicium* of *summumsupplicium*, waarmee hij de doodstraf bedoelde. Maar de oudste betekenis van dit woord is ook uiterst zware straf. De volgende sprekers sloten zich, eveneens in felle oraties, bij hem aan. Alles ging voor Cicero naar wens tot Caesar aan de beurt kwam. Deze was the coming man in de volkspartij. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid stond hij samen met de geldman Crassus achter de hervormingspolitiek an sich van Catilina. Maar aan de andere kant moet hij er niet voor gevoeld hebben zich van Cicero te vervreemden wegens diens enorme hoeveelheid relaties, die hij nog wel eens nodig zou kunnen hebben.⁷⁾

De schuld van de aangeklaagden stond onomstotelijk vast. Over clementie kon Caesar onmogelijk praten. Dat zou in het verkeerde potje gevallen zijn. Evenmin over de sociaal-economische achtergronden. Daarom begon hij met toe te geven, dat hier een ongelooflijke en ongekende misdaad gepleegd was. Daarna maakte hij een opmerking, die ook nog voor deze tijd geldt (*Sall. Cat.* 51): 'Alle mensen, die over iets twijfelachtigs beraadslagen, moeten vrij zijn van haat, vriendschap, toorn en medelijden. Als die dingen in de weg staan, ziet de geest niet licht het ware' (vert. H.C. Muller). Dan geeft hij Silanus c.s. een veeg uit de pan: 'De meesten der vorige sprekers hebben kunstig en welsprekend het lot van de staat beklaagd, zij hebben opgesomd de wreedheid van de oorlog, het lot der overwonnenen, maagden- en kinderroof, zuigelingen aan de armen der ouders ontscheurd, huismoeders ten prooi aan de lusten der

overwinnaars, beroving van tempels en heiligdommen, moord en brand, lijken. bloed en rouw. Bij de onsterfelijke goden, *waartoe dat alles? Zeker om iemand door woorden te overtuigen, die door een zo vreselijke zaak zelf niet overtuigd wordt?* (H.C. Muller). Silanus' oordeel vindt hij 'niet te verenigen met het staatsbelang' (*aliena a re publica nostra*).

En dan komt Caesar met zijn hoofdaanval, ingeleid door een vrij onschuldig lijkende vraag. 'Waarom hebben de heren bij het uitspreken van hun mening daar niet aan toegevoegd, dat de delinquenten eerst gegeseld moesten worden? Soms omdat de *lex Porcia* dat verbiedt? ' En dan komt de bedekte waarschuwing: 'Maar er zijn ook wetten, die zich tegen de doodstraf van veroordeelde burgers verzetten en in zo'n geval ballingschap voorschrijven'. Denkt eraan wat jij doet! 'Alle slechte maatregelen zijn uit goede bedoelingen ontstaan. Maar wanneer het gezag eens terecht zou komen bij slechte mensen, dan wordt die nieuwe maatregel op onwaardigen en ongeschikten overgedragen. Denk maar eens aan de dertig tyrannen in Athene!

Er kunnen andere tijden komen en wanneer krachtens deze maatregel de consul op senaatsbesluit een doodvonnis zal voltrekken, dan is het hek van de dam',

Dan formuleert Caesar scherp zijn voorstel: 1° Verbeurdverklaring van de vermogens van de delinquenten, 2° Levenslange gevangenisstraf in verschillende provinciesteden met de toevoeging, dat noch in de volksvergadering noch in de senaat ooit een voorstel gedaan zou mogen worden hun gratie te verlenen, terwijl de senaat zou moeten verklaren, dat degenen die in deze richting pogingen zou ondernemen, in strijd met het algemeen belang zou handelen. Zo iets zou veel erger zijn dan de dood!

Vermoedelijk heeft Caesar gedacht: 'Zolang er leven is, is er hoop' en heeft hij in stilte aan een verzachting van het vonnis op den duur gedacht, of aan een ontvluchting. De politieke constellatie zou op den duur wellicht kunnen veranderen! Misschien ook heeft hij Cicero nog een gelegenheid willen geven enigszins van koers te veranderen. Maar dit zijn alleen maar veronderstellingen. In ieder geval sloeg zijn rede in als een bom! Volgens Suctonius haalde Silanus in doodsangst meteen bakzeil. Zijn voorstel kon hij natuurlijk niet zo maar veranderen, maar hij verzachtte de interpretatie ervan en verklaarde, dat men zijn vonnis zwaarder had opgevat dan hij bedoeld had (Suet. *Caesar*, 14). Vermoedelijk heeft hij toen als verzachte uitlegging *summum supplicium* = 'uiterst zware straf gegeven. Allen op één na volgden hem. Cicero ging daar tegenin met zijn naar het schijnt niet erg overtuigende rede. Een senator stelde daarop voor de zaak uit te stellen, totdat ook met Catilina afgerekend was.

Maar toen kwam Cato Minor in het geweer! In een rede, waarin geen woord Frans staat, insinueerde hij, dat Caesar boter op zijn hoofd had (Plut. *Caes.* 8). En wat Caesar over de dood gezegd had, ging volgens hem tegen de oude staatsgodsdienst in. Naar zijn mening waren de Romeinen door eigen sloomheid en corruptheid in de sociaal-economische puree geraakt, waar zij met

bidden en smeken alleen niet uit zouden komen (*non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur*, Sall. *Cat.* 52). Hij legde er de nadruk op, dat Rome aan alle kanten bedreigd werd, dat directe maatregelen noodzakelijk waren en wel in de eerste plaats de doodstraf voor de delinquenten. De senaat, hierdoor in uiterste verwarring, zwaaide wéér om en het doodvonnis werd tenslotte gevelde.

Caesar verzocht toen de volkstribunen te interveniëren, maar dezen durfden dat niet aan. Om de tijd te rekken tot zonsondergang, want na zonsondergang mocht geen doodvonnis voltrokken worden, bleef Caesar protesteren. Toen drongen gewapende manen - hoe, dat is in verband met de sterke bewaking van het senaatsgebouw nog een raadsel - naar binnen om Caesar te 'vermoorden', die dramatisch door Cicero c.s. met hun toga's 'beschermd' werd. Een prachtig geënceneerd toneelstukje. Woedend vertrok Caesar uit de senaat.

Toen werd het voorstel geredigeerd. Om Cato te eren en om Silanus een klap in het gezicht te geven, werd vermeld, dat het vonnis gevelde was overeenkomstig het voorstel van Cato. Hierdoor was Cicero meteen helemaal van de verantwoordelijkheid af. Nog net vóór zonsondergang kon de executie plaats vinden. Het is zelfs de vraag of het vonnis hun officieel is medegedeeld. Cicero zelf ging Lentulus ophalen, vermoedelijk om hem extra in de gaten te houden de praetoren brachten de overigen naar het Tullianum, waar de *tresviri capitales*, die met de voltrekking van het vonnis belast waren al klaar stonden. Naar rang en stand werden zij daarna terstond in bijzijn van Cicero volgens de regelen der kunst gewurgd (Sall. *Cat.* 55; Plut. *Cic.* 22).

Kort daarop sneuvelde Catilina in een heldhaftig gevecht met een Romeins leger. Als iemand, die weet dat er voor hem geen genade zal zijn? Of als iemand, die zich van al zijn idealen - welke dan ook - beroofd ziet? Vermoedelijk beide.

E.J. Jonkers

Piet Heinlaan 10

Velp(G.)

AANTEKENINGEN

1) Het particuliere leven en het karakter van Catilina laat ik hier buiten beschouwing, te meer omdat het om vele niet te bewijzen zaken gaat. Zonder hem te willen idealiseren, wijs ik er toch op, dat wij over hem alleen mededelingen van zijn tegenstanders hebben. Bovendien hoeveel onbaatzuchtige staatslieden komt men in de geschiedenis tegen?

2) H. Bolkestein, *Sociale politiek en sociale opstandigheid in de Oudheid*. Amsterdam, 1934, p. 211: Cicero wist de meerderheid van de Volksvergadering te winnen tegen de wet, misschien ten dele door zijn zakelijke argumenten - bezwaren tegen een regeling, die ongewoon veel gelegenheid zou bieden tot corruptie, - maar vooral door het aangrijpen van de weerzinwekkendste demagogie.

- 3) Bolkestein, p. 218: Dat zich onder Catilina's medestanders vele lieden bevonden van bedenkelijk allooi, staat buiten twijfel; maar dit is een gevaarlijk nevenverschijnsel van iedere poging om een politieke of sociale hervorming met geweld door te zetten, en pleit dus nog niet tegen het ernstig doel der beweging zelf.
- 4) Cicero geeft zelf toe, dat dit senaatsbesluit nog weinig uitwerking had: *Cat. I, 4*: W n hebben een dergelijk senaatsbesluit, maar opgeborgen in het archief, als een zwaard in de schede.
- 5) Men kan zich erover verbazen, dat Catilina niet meer aandacht aan het lek in zijn organisatie schijnt te hebben besteed. Volgens Sallustius (*Cat. 31,4*) was hij officieel ondervraagd over ordeverstoringen en kwam hij naar de bedoelde senaatszitting 'om hetzij te ontveinzen, hetzij om zich te verdedigen, zodra hij in een woordenwisseling zou worden aangevallen' (vert. H.C. Muller).
- 6) Onder *legaliteit* moet men volgens de moderne leer van liet staatsrecht verstaan de uitwendige rechtmatigheid van het handelen, in het bijzonder de overeenstemming niet alleen van de staatsmaatregelen, maar ook van de gedragshouding van particuliere personen met de wetten. In tegenstelling tot deze formele wetmatigheid bevat het begrip *legitimititeit* de rechtvaardiging van staatsmaatregelen en machtsuitoefening door bovenpositieve rechtswaarden (= natuurrecht) en de rechtsidee in het algemeen. Octavianus heeft later bij zijn streven naar het principaal deze gedachtengang van Cicero weer opgenomen.
- 7) Vgl. bijv. R.E. Smith, *Cicero the Statesman*. Cambridge 1966, p. 214.

het pneumatisch orgel in teksten uit de late oudheid

Verreweg de meeste teksten uit de Oudheid waarin van een orgel sprake is hebben betrekking op het waterorgel waarvan Ctesibius van Alexandrië (ca. 250v. C.) vrij algemeen als de uitvinder gold¹. Het instrument, dat in de Oudheid hoog gewaardeerd werd en dat vooral in de amusementsmuziek werd gebruikt, werd gewoonlijk met *hydraulis* of *hydraulus* aangeduid². Voor de hypothese van G. Reese dat het pneumatisch³ type het eerst is ontstaan, en wel uit een combinatie van *syrinx* en doedelzak, hebben wij geen enkel bewijs⁴. Het oudste getuigenis over een pneumatisch orgel stamt uit de tweede eeuw (Pollux, *Onomasticon* 4,70) waarbij het als het kleinere tegenover het grotere hydraulisch orgel wordt gesteld:

φύσας μὲν ὁ ἐλάττων, ὕδατι δ' μείζων ἀναθλιβομένω

Degering⁵ neemt naar aanleiding van deze tekst aan, dat de uitvinding van zulk een pneumatisch orgel veel vroeger ligt, aangezien Pollux dit type orgel niet als iets nieuws vermeldt: deze zou ongeveer tot de tijd van keizer Nero teruggaan. Daarbij is hij geneigd aan te nemen – hoewel dit toch minder waarschijnlijk lijkt – dat de termen *hydraulis* en *hydraulicus* reeds in een vroeg stadium op die orgels toegepast zijn waarbij de luchttoevoer zonder hulp van water te weeg gebracht werd en die deze naam dus ten onrechte droegen.

Aangezien enkele teksten betreffende het pneumatisch orgel op uiteenlopende en soms minder correcte wijze geïnterpreteerd zijn, willen wij hier aan een aantal belangrijke passages aandacht wijden. Onjuist is bijvoorbeeld de verwijzing bij Georges (*Lateinisches Wörterbuch* s.v. *organum*) dat bij Augustinus, *Enarratio in Psalmum* 150,⁶ sprake is “von der Orgel in der Kirche”. Het gaat in deze tekst slechts om een uitleg van het woord *organum* in een psalmtekst, waar Augustinus het niet als “orgel met blaasbalgen” maar als “snaarinstrument” geïnterpreteerd wil zien. *Laudate eum in chordis et organo*⁷ (ps. 150,4). *Chordas habet et psalterium et cithara quae superius commemorata sunt. Organum autem generale nomen est omnium vasorum musicorum; quamvis iam obtinuerit consuetudo, ut organa proprie dicantur ea quae inflantur follibus: quod genus significatum hic esse non arbitror. Nam cum organum vocabulum graecum sit, ut dixi, generale omnibus instrumentis, hoc cui folles adhibentur, alio Graeci nomine appellatur. Ut autem organum dicatur, magis latina et ea vulgaris est consuetudo. Quod ergo ait: ‘in choris et organo’, videtur mihi aliquod organum quod chordas habeat, significare voluisse. Non enim sola psalteria et citharae chordas habent*⁸. “Looft Hem met snarenspeel en organum. Snaren hebben zowel psalterium als cither die

eerder vermeld zijn. *Organum* daarentegen is een algemene aanduiding voor alle muziekinstrumenten: alhoewel de gewoonte reeds algemeen ingang gevonden heeft met *organa* speciaal die instrumenten aan te duiden die door middel van blaasbalgen van lucht worden voorzien: maar ik geloof niet dat dit soort hier aangeduid is. Want aangezien de Griekse term *organum*, zoals ik gezegd heb, in het algemeen geldt voor alle muziekinstrumenten, duiden de Grieken dit instrument, waarbij men blaasbalgen toepast, met een andere naam aan. Dat men evenwel dit instrument *organum* noemt is meer een Latijns taalgebruik en wel behorend tot de dagelijkse omgangstaal. Wat het feit betreft dat de Schrift dus zegt: ‘met snarenspeel en organum’ komt het me voor dat ze een snaarinstrument heeft willen aanduiden. Niet alleen psalteria en cithers immers hebben snaren.”

Degering⁹ schijnt aan te nemen dat de Griekse naam voor het pneumatisch orgel die Augustinus niet noemt ὕδραυλις is waarbij hij er op wijst dat de glossaria ὕδραυλις steeds met *organum* gelijkstellen (en omgekeerd) en dat wij hier geen afzonderlijke uitdrukking voor een pneumatisch orgel aantreffen. Maar de glossaria dateren uit een tijd waarin het waterorgel in het Westen op de achtergrond was geraakt en men zich geen precieze voorstelling van de orgels uit de Oudheid meer kon maken. Waarschijnlijker is dat Augustinus hier doelt op de term πλίνθιον, die ons uit latere Byzantijnse bronnen bekend is, maar die ongetwijfeld veel ouder is geweest.

Twee eeuwen na Augustinus heeft Isidorus van Sevilla zich door de bovenaangehaalde tekst laten leiden bij zijn bespreking van het woord *organum* (*Etymologiae* 3,21,2) : *Organum vocabulum est generale vasorum omnium musicorum. Hoc autem, cui folles adhibentur, alio Graeci nomine appellant. Ut antem organum dicatur, magis ea vulgaris est Graecorum consuetudo* (ed. Lindsay). Opmerkelijk is de wijziging die Isidorus in de laatste zin heeft aangebracht. Het schijnt dat hij geen raad heeft geweten met de opmerking van Augustinus dat de Grieken een eigen benaming hebben voor wat de Romeinen in het dagelijks taalgebruik met *organum* (pneumatisch orgel) plegen aan te duiden. Uit de tekst van Isidorus schijnen wij nu te moeten lezen dat *organum* in het dagelijks taalgebruik van de Grieken een benaming voor het met blaasbalgen voorziene orgel is, een volksaanduiding dus voor een meer officiële bij hen gebruikelijke technische uitdrukking, die hij echter evenmin als Augustinus noemt. Waarschijnlijk heeft Isidorus in de tekst van Augustinus *vocabulum graecum en latina. . . consuetudo* niet meer met elkaar kunnen rijmen. Blijkbaar heeft hij daarom eerst *graecum* weggelaten en later *latina* door *Graecorum* vervangen.

Dat zijn toehoorders bij het vernemen van het woord *organum* het eerst aan de betekenis “orgel met blaasbalgen” zouden kunnen denken suggereert August inns eveneens wanneer hij in een vroegere homilie even op deze term ingaat¹⁰: *Alterum ergo organum psalterium, alterum cithara. Organa dicuntur omnia instrumenta musicorum. Non solum illud organum dicitur, quod grande est et inflatur follibus; sed quidquid aptatur ad cantilenam, et corpo-*

reum est, quo instrumento utitur qui cantat, organum dicitur. “Psalterium en cither zijn twee duidelijk onderscheiden instrumenten. *Organum* is een aanduiding voor alle mogelijke muziekinstrumenten. Niet alleen dat instrument wordt *organum* genoemd, dat groot is en met blaasbalgen van lucht wordt voorzien; maar alles wat men vervaardigt om er een melodie mee ten gehore te brengen, wat uit materie bestaat en wat een muzikant als instrument gebruikt, heet *organum*”.

Een literaire beschrijving van een orgel met blaasbalgen vinden wij in een aan keizer Julianus toegeschreven gedicht uit de *Anthologia Palatina* (9,365).

Ἄλλοιῖν ὄρω δονάκων φύσιν. Ἦπου ἅπ ἄλλης
χαλκείης τὰχα μᾶλλον ἀνεβλάστησαν ἀρούρης,
ἄγριοι, οὐδ’ ἀνέμοιοι ὑφ’ ἡμετέροις δονέονται
ἀλλ’ ἀπὸ ταυρείης προθορῶν σπήλυγγος ἀήτης
νέρθεν ἐϋτρῆτων καλάμων ὑπὸ ῥίζαν ὀδεύει.
καί τις ἀνήρ ἀγέρωχος ἔχων θεὰ δάκτυλα χειρῶν,
ἴσταται ἀμφαφῶων κανόνας συμφράδμονας αὐλῶν.
οἱ δ’ ἀπαλὸν σκιρτῶντες ἀποθλίβουσιν αἰοιδῆν.

“Gans verschillend is, zie ik, de aard van deez’ halmen. Zou ’t zijn dat ’n Andere akker van brons de pijpen omhoog heeft doen groeien? Wild is hun aard en d’aardse wind vermag het niet ze te schokken. Maar uit een grot van de huid van een stier te voorschijn gesprongen Zoekt er de luchtstroom zijn weg onderaan tot de wortel der halmen, Kunstig geboord als ze zijn; en een treffelijk man snel van vingers Staat er betastend de toetsen die zijn één van zin met de pijpen. Deze nu, springend elastisch, persen hun klanken naar buiten.”

Uit deze dichterlijke beschrijving valt af te lezen dat de pijpenlade (de plaat waarop de pijpen staan) bij dit instrument uit brons vervaardigd is. ‘Wild’ worden de pijpen genoemd, omdat ze eveneens uit dit harde materiaal bestaan. Misschien wordt verder in de derde regel poëtisch aangeduid dat de pijpjes niet door mensenadem worden bespeeld. Verder leert dit gedicht ons dat de blaasbalg van leer is en dat de organist staande zijn instrument bespeelt. Op afbeeldingen van orgels uit de Oudheid vinden wij hem soms staande, soms ook zittend¹¹.

Een interessante indruk van een pneumatisch orgel biedt Cassiodorus ons (*Expositio in Psalmum* 150): *organum est quasi turris quaedam diversis fistulis fabricata, quibus flatu follium vox copiosissima destinatur, et ut eam modulatio decora componat, linguis quibusdam ligneis ab interiore parte construitur, quas disciplinabiliter magistrorum digiti reprimentes grandisonam efficiunt et suavissimam cantilenam.* “Het orgel is een soort toren opgebouwd uit pijpen van verschillende lengte¹², die door de luchttoevoer uit de blaasbalgen een machtig geluid kunnen voortbrengen; en opdat een fraaie harmonische klank dit instrument siert, is het aan de binnenzijde van een aantal houten toetsen voorzien. Wanneer de vingers van de musici deze volgens de regels van de kunst naar beneden drukken, doen ze een majestueuze en aller-

liefelijkste melodie weerklinken.” De binnenzijde is de achterkant, de van het publiek afgewende zijde, waar de executant zich bevindt¹³. De naam magister voor musicus is in Middeleeuwse teksten zeer gebruikelijk (men denken ook aan het Italiaanse maestro). Voor organist vindt men in latere teksten dikwijls de aanduiding magister in organo¹⁴. De combinatie van grootsheid en liefelijkheid waarmee Cassiodorus de orgelklank typeert vinden wij in de latere Carolingische tijd bij Notker Balbulus terug (*De rebus bellicis Caroli Magni* 2,10): *et praecipue illud musicorum organum praestantissimum quod doliis ex aere conflatis, follibusque taurinis per fistulas aereas mire perflantibus, rugitum quik'ni tonitruui boatu, garrulitatem vero lyrae vel cymbali dulcedine coaequabat*¹⁵. “En in het bijzonder dat meest indrukwekkende muziekinstrument dat met uit brons gegoten pijpenladen en blaasbalgen van runderleer, die op wonderbaarlijke wijze door metalen pijpen blazen, met zijn krachtig geluid het rollen van de donder en met zijn liefelijke tonen de klank van lier of cimbaal evenaarde.”

Een tekst van Venatius Fortunatus, die men meermalen als getuigenis voor het gebruik van het orgel bij de liturgie in de kerk van Parijs in de zesde eeuw heeft aangevoerd, dient, zoals ook reeds door Laistner en Schuberth gezien is¹⁶, als zodanig te vervallen. De betreffende passus (*Carmina* 2,9,55 ss.) schildert het psalmgezag van jong en oud, dat in zijn samenklank en in zijn afwisseling van hoge en lage stemmen de indruk wekt van gevarieerde muziekinstrumenten.

De belangrijkste verzen volgen hier:

*Hinc puer exiguis attemperat organa cannis,
inde senis (= senex) largam nictat ab ore tubam.*

“Hier hoort men stemmen van jongens lichtvoetig van klank als een orgel¹⁷, Daar schalt een wijde trompetklank uit der ouderen mond.”

Het is duidelijk dat Leclercq¹⁸ het geheel van de tekst onjuist interpreteert: “il est vrai qu’a prendre au sens littéral certain passage de Fortunat, il faudrait admettre que, sous l’épiscopat de saint Germain (554-576), l’Église de Paris possédait une orgue et une maîtrise.” Ook Nisard en Gevaert¹⁹ hebben deze tekst verkeerd verstaan, toen ze poogden er een product van de fantasie van Fortunatus in te zien, dat slechts uit een reeks literaire herinneringen van de dichter zou zijn opgebouwd. Helene Bittermann denkt eveneens dat de genoemde instrumenten bij de dienst werden gebruikt: “And then the pipe organ blares forth its ocean of sound from its large pipes”²⁰.

Vrij talrijk zijn de laat-Latijnse teksten waar men *organum* door ‘orgel’ heeft vertaald terwijl de betekenis ongetwijfeld meer algemeen die van ‘instrument’ is. In de *Vita Caesarii* 2,34²¹ vertaalt Schuberth²² *organarius* met ‘Organonspeler’ (bespeler van het organum, organist): *Tamquam spiritalis et sanctus organarius cordas tangebatur singulorum; ita ut exeuntes ab ipso nobismet ipsis de id quod dictum fuerat aliquantum resonaremus.* (“Wie ein geistlicher und heiliger Organonspeler berührt er die Herzen der einzelnen; so dass wir, wenn wir hinausgingen von ihm, das, was uns selbst von ihm gesagt worden war,

reichlich ertönen nessen”. Juister: “was uns von ihm gesagt worden war, bei uns selbst reichlich ertönen liessen”). Schubertth voegt hier ter verklaring aan toe: “In diesem ... Text ist der Vergleich allegorisierend weitergeführt, indem der korrekte Plural *corda*, der in einer abweichenden Lesart auch belegt ist, zugunsten eines Wortspiels mit *chordas* (Saiten/Töne) vermieden wird. Ein solches Bild für einen Beichtvater setzt die lebendige Anschauung von Organenspiel voraus.”

Het is aannemelijker dat *organarius* hier de algemene betekenis ‘muzikant, ‘bespeler van een instrument’ heeft. Deze opvatting wordt versterkt doordat de levensbeschrijver kennelijk een allusie maakt op een tekst van Caesarius van Aries zelf (hetgeen Schubertth ontgaan is), waarin *organarius* zonder enige twijfel ‘musicus’ betekent en *organum* ‘instrument’ in het algemeen²³: *Si bonus magister organarius bene tangit organum, numquid organum ab se sonat? Et membra tua, organum est tuum*. Hierbij denkt men ook ogenblikkelijk aan een soortgelijk gebruik van deze terminologie door Augustinus (Sermo 301,6): *Malus diabolus, malus ludas; qualis organarius, tale organum» Dat verder in *cordas* (Vita Caesarii) een zinspeling op *corda* schuilt is zeer wel mogelijk, maar aangezien *organum* ook een snaarinstrument kan aanduiden - wij zagen boven reeds in een tekst van Augustinus: *organum quod chordas habeat*²⁴ — is het onnodig *cordas* hier de figuurlijke betekenis ‘tonen’ toe te kennen.*

Ongemotiveerd lijkt het tenslotte de verwijzing van Hildebrandt (*op. cit.*, p. 459⁴⁸) dat in Epistula I 45 uit Cassiodorus’ *Variae* (een brief van koning Theoderik aan Boëthius) sprake is van een pneumatisch orgel: *Facit* (sc. Archimedes) . . . *organa extraneis vocibus sonore, et peregrinis flatibus calamos complet*. Het gaat hier om een door Archimedes geconstrueerd instrument. Verschillende schrijvers uit de Oudheid hebben de uitvinding van het waterorgel op naam van deze Syracuseaanse geleerde gezet. Klaarblijkelijk mogen wij ook Cassiodorus, de opsteller van deze brief, tot hen rekenen. De tekst geeft geen enkele aanleiding tot de veronderstelling dat het hier om een orgel met blaasbalgen zou gaan.

G.J.M. Bartelink

Postweg 152

Nijmegen

Aantekeningen

¹) Vergel. bijv. Vitruvius, *De architectura* 9,9; Athenaeus, *Deipnosoph.* 4,174. Anderen schreven de uitvinding van het *organum hydraulicum* aan Archimedes toe: Plinius, *Historia Naturalis* 7,38; Tertullianus, *De anima* 14.

²) Cf. C.E. Ruelle, s.v. *Hydraulus* in Daremberg-Saglio, *Dict.* 3, p. 312-318; Tittel, s.v. *Hydraulis* in Pauly-Wissowa 9,60-77; H. Leclercq, s.v. *Instruments de musique* in *Dict. d’Arch. chrét. et de Liturgie* 7,1161-1199.

³) Pneumatisch wordt hier, volgens een gangbare terminologie, gebezigd voor een orgel, dat de lucht krijgt toegevoerd vanuit blaasbalgen.

- 4) G. Recse, *Music in the Middie Ages*, New York 1940, p. 15: “the pneumatic type doubtless came first”.
- 5) H. Degering, *Die Orgel, ihre Erfindung und ihre Geschichte bis zur Karolingerzeit*. Munster i. W. 1905, p. 52. Aldus denkt hij Suetonius, *Nero 54: fiori et ignoli generis organa hydraulica* te kunnen interpreteren.
- 6) Corpus Christianorum, Series Latina 40,p. 2195, ed. E. Dekkers en I. Fraipont.
- 7) Via de Septuagintversie ὀργάνῳ vertaling van het Hebreeuwse *ugab*, dat gewoonlijk met “schalmei, fluit” vertaald wordt.
- 2) In later tijd is deze tekst meermalen uitvoerig geciteerd o.a. door Amalarius van Metz, *Liber Officialis* 3,3, Papias en Ugutio.
- 2) Op. cit. p. 5285.
- 10) *Enarratio in Psalmum 56*,16, Corp. Christ. 39, p. 705.
- 11) Zie ook H. Degering, *op. cit.*, afb. I (een terracotta uit Carthago). Een van de vroegste afbeeldingen van een pneumatisch orgel vinden wij op een van de basreliefs van de obelisk van Theodosius te Constantinopel (einde 4de eeuw).
- 12) Cf. Publilius Optatianus Porfyrius in zijn gedicht in de vorm van een waterorgel (ed. Müller, p. 61, regel 16): *calamis crescentibus aucta*.
- 13) Cf. R. Hildebrandt, *Rhetorische Hydraulik*, Philologus 65. p. 431⁸.
- 14) *Magister* wordt bijv. ook in de zin van “musicus” gebezigd door Corippus in zijn *Iohanneis* 4,576: *digitis pulsanda magistri* (Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi III 2,p. 51).
- 15) De voor vroeger tijden monumentale klank wordt meermalen in de literatuur nadrukkelijk vermeld; zie bijv. Martianus Capelle, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*2,117 *harmonica plenitudo*; Servius, ad Vergil. Aen. 7,23 *in bombis organorum*.
- 16) M.L.W. Laistner, *The Medieval Organ and a Cassiodorus Glossary among the spurious Works of Beda*, Speculum 5,1930, p. 218: “Fortunatus, with Psalm CL clearly in his mind, is comparing the voices ofvarious singers - boys, young men, old men - to the instruments named in the famous Biblical poem”; D. Schuberth, *Kaiserliche Liturgie*, Göttingen 1968, p. 100.
- 17) Niet uitgesloten is hier de meer algemene betekenis “muziekinstrument” voor *organa* (nader gedefinieerd door *exiguus cannis*), een betekenis die wij bij tal van auteurs de tijden door aantreffen.
- 18) Dict. d’ Arch. chrét. et de Liturgie 7,1180.
- 19) Cf. Ir. A. Gevaert, *La mélopée antique dans le chant de l’Église latine*, 1895, p. 415; A. Gastoué, *L’Orgue en France*, Paris 1921; F.X. Matthias, *L’Orgue dans l’Antiquité chrétienne*, in Compte rendu du Congrès d’orgue tenu à l’Université de Strasbourg 5-8 mai 1932, Strasbourg 1934, p. 166-171.
- 20) Helene R. Bittermann, *The Organ in the Early Middie Ages*, Speculum 4 1929, p.405.
- 21) Leven van Caesarius van Aries, ed. G. Morin 2,p. 339, 12-14.
- 22) *Op. cit.*, p. 96.
- 23) Sermo 141,1, ed. G. Morin, p. 580.
- 24) Ook in latere teksten kan *organum* (-a) een snaarinstrument aanduiden; bijv. in de volgende tekst van Walahfrid Strabo, *Carmen de imagine Tetrici* 197-198 (Poetae Latini Aevi Carolmi 2,p. 3 76): *Tympana raucisona pulsavit pelle Maria Organa dulcisono percurrit pectine Iudith*,

een griekse inscriptie uit afghanistan

Op zijn veroveringstochten door India heeft Alexander de Grote verscheidene “Alexandersteden” gesticht, waaronder Alexandria Arachosiorum in 329, dat bij herhaling is verwoest. In de achttiende eeuw is de stad herbouwd door Ahmed Sjah Doerrani en van 1747-1774 fungeerde deze als hoofdstad van Afghanistan. Thans is zij bekend onder de naam Kandahar, hoofdstad van de gelijknamige provincie, gelegen ten noorden van de Registan Woestijn. Volgens een schatting uit 1970 telt de stad momenteel 115.000 inwoners. Zij vormt nu een modem handelscentrum (weverijen, fruitconserven). Uit deze stad is een tweetalige inscriptie (Grieks, Aramees) bekend die onder de zgn. Asoka-inscripties wordt gerekend.

Asoka, ook wel geschreven Açoka, was een Boeddistisch keizer van India en regeerde, naar men tegenwoordig aanneemt, van 264-227(226). Hij was de derde vorst uit de Maurya-dynastie die door zijn grootvader Tsjandragupta (Σανδρόκοπτος) was gesticht. Nadat hij zijn vader Bindusara was opgevolgd, voerde hij een op expansie gerichte politiek waarbij als doel de unificatie van geheel India voorop stond. Zijn hoofdstad Pataliputra is in het Grieks bekend onder de naam Παλίβοθρα. Tijdens zijn regering die werd gekenmerkt door een bloeiperiode van Boeddistische kunst, liet Asoka door heel India op zuilen en rotsen inscripties aanbrengen, waarin hij zijn op het Boeddhisme geïnspireerde principes kenbaar maakte. Het spreekt vanzelf dat deze Asoka-inscripties doorgaans in het Sanskrit zijn gesteld. Als een “vreemde eend in de bijt” ligt daar de Grieks-Arameese inscriptie uit Kandahar.

Het ligt immers voor de hand dat, naar mate men verder naar het oosten gaat, de Griekse steden zeldzamer worden. Een uitzondering wordt gevormd door Oost-Perzië. In de Griekse steden in India heeft de Grieks-Hellenistische cultuur zich weliswaar ontwikkeld, maar is niet in staat gebleken de Indische cultuur diep te beïnvloeden.

De Griekse tekst van de Kandahar-inscriptie luidt als volgt:

1. Δέκα ἐτῶν πληρη[. . .]ων βασιλεὺς
2. Πιοδάσσης εὐσέβεια[ν] ἔδειξεν ταῖς ἀν-
θρώποις καὶ ἀπὸ τοῦτου εὐσεβεστέρους
3. Τοὺς ἀνθρώπους ἐποίησεν καὶ πάντα
4. εὐθηνεῖ κατὰ πᾶσαν γῆν καὶ ἀπέχεται
5. βασιλεὺς τῶν ἐμπύχων καὶ οἱ λοιποὶ δὲ
6. ἀνθρώποι καὶ ὅσοι θηρευταὶ ἢ ἄλιεις
7. βασιλέως πέπαννται θηρεύοντες καὶ
8. εἷ τινες ἀκρατεῖς πέπαννται τῆς ἄκρα-

10. σίας κατὰ δύναμιν καὶ ἐνήκοσι πατρὶ
11. καὶ μητρὶ καὶ τῶν πρεσβυτέρων παρὰ
12. τὰ πρότερον καὶ τοῦ λοιποῦ λώϊον
13. καὶ ἄμεινον κατὰ πάντα ταῦτα
14. ποιῶντες διάξουσιν.

Vertaling: Tien jaar . . . (?) toonde koning Piodasses de mensen rechtschapenheid en sedert dien maakte hij de mensen rechtschapener en alles gedijt over heel het land en de koning blijft van de levende wezens af, alsmede de overige mensen, en al degenen die jagers of vissers van de koning zijn, zijn opgehouden met jagen, en als sommigen onbeheerst zijn, zijn zij opgehouden met hun onbeheerstheid naar vermogen, en onderdanig aan vader en moeder en wie tot de ouderen behoren in tegenstelling tot hun vroegere gedrag zullen ze ook in de toekomst doorgaan beter en deugdzamer te handelen in overeenstemming met dat alles.

Het is opvallend dat taal en stijl van de Griekse versie een echt Grieks karakter dragen. Het kan daarom voor de indoloog geen gemakkelijke opgave zijn om uitgaande van de twee “vertalingen” het origineel te reconstrueren. Een aardig voorbeeld van vergriekste vertaling is het feit dat er hier sprake is (r. 10-11) van vader en moeder, terwijl de hiërarchische volgorde bij de Indiërs juist omgekeerd is. Wat de datering van de inscriptie betreft, hebben we geen exacte gegevens. Gallavotti(1) meent dat de proclamatie betrekking heeft op het tiende jaar van Asoka; volgens de chronologie van Eggermont(2) is dat het jaar 258. Schlumberger(3) tekent hierbij aan: *la proclamation de la Piété et le départ pour l’illumination sont donc deux façons de designer ce que nous appelons aussi la “conversion “du roi.* Als jaar van de bekering geldt voor hem 250. Daarom dateert hij de inscriptie “*un peu plus tard*”.

Het derde woord van r.1 is verminkt. Voorgesteld wordt hier πληροθέντων te lezen, maar mét Eggermont(4) zijn we van mening dat de open ruimte te gering is voor een opvulling met vier letters. Overigens dient hierbij te worden aangetekend dat het werkwoord πληρώω verder niet voorkomt. Robert(5) neemt zijn toevlucht tot de opmerking: dans la Grèce centrale et le Péloponnèse par exemple on a conjugué τιμέω au lieu de τιμάω. Non liquet. In r.2 wordt Asoka aangeduid met Piodasses. In de edicten van Asoka wordt de vorst gewoonlijk aangeduid met de drieledige formule: vriend van de goden. met de vriendelijke blik (πιοδάσσης), koning. De vorm ἔδειξεν is liter vertaald met “toonde”; waarschijnlijk zal de uitdrukking εὐσέβειαν ἔδειξεν in verband staan met de afkondiging en leer van de Indische dhamma, regel, morele wet. De Aramese tekst spreekt op deze plaats van “de waarheid”, maar dit woord betekent hier in feite religie, geloof, vroomheid; misschien zelfs is hier sprake van de dhamma, religie, orde, wet (Dupont-Sommer).

In de edicten van Asoka wordt bij herhaling gesproken over onthouding van vlees (r.5-6 ἀπέχεται). Ἀπέχεσθαι en ἀποχή waren sedert Pythagoras in de Griekse wijsgerige literatuur technische termen in relatie met vegetarisme. Men denke in dit verband bijvoorbeeld aan Porphyrius’ Περὶ τῆς τῶν ἐμψύχων ἀποχῆς (over het niet eten van dieren).

De opmerking van Robert(6) bij r. 10-12: *il n'ya pas de verbe avec ἐνήκοοι, et il faut entendre "ils sont devenus" obéissants*, lijkt ons overbodig. Onduidelijk is de wisseling van constructie *πατρὶ καὶ μητρὶ καὶ τῶν προεσβυτέρων* achter ἐνήκοοι, dat overigens uitsluitend hier voorkomt. Inderdaad kan men mét Robert aannemen dat er zonder meer sprake is van wisseling (*maladresse ou recherche peu heurieuse?*), óns standpunt is dat τῶν προεσβυτέρων moet worden gezien als een genetivus partitivus, zoals'uit de vertaling blijkt. Bij r.11-12: *παρὰ τὰ πρότερον* wordt door Eggermont-Hoftijzer(7) onjuist vertaald; *παρὰ τὰ πρότερον* kan men niet weergeven met *as they were in the past*. De formule *λώϊον καὶ ἄμεινον* in r. 12-13 is religieus getint en doet denken aan de vertrouwde formules van orakelspreuken, in een religieuze context. Ter adstructie een voorbeeld uit Xenophon (An,VI,2,1 5) en Plato (Leg.828a). Vergelijking van de Griekse en Aramese tekst, waarvan een Franse vertaling is te vinden in het meer malen geciteerde artikel van Schlumberger e.a., leidt tot de conclusie dat elk van beide teksten is georiënteerd op eigen cultuur. André Dupont-Sommer, de onderzoeker van de Aramese versie, geeft als zijn mening te kennen dat de Aramese tekst dichter bij het origineel staat dan de Griekse. Emile Benveniste die de Perzische gegevens van de Kandahar-inscriptie heeft bestudeerd, komt tot de conclusie dat de Grieks-Aramese inscriptie van Kandahar is vervaardigd om de boodschap van Asoka te brengen aan de Yonas en Kambojas van zijn rijk. Volgens de epische traditie in het sanskrit vormden de Yonas (Grieken) en Kambojas (Perzen) twee nauw met elkaar verbonden volkeren. Wanneer de samensteller van de Aramese tekst zich van Perzische woorden bedient, zet hij daarmee ten gunste van een Perzische provincie een traditie van de Achemeniden voort.

G.M.A. Pepermans

Molenstraat 33

Geleen

Aantekeningen

- 1) C. Gallavotti: II manifeste di Asoka nell'Afghanistan. *Rivista di cultura classica*'e medioevale 1,1959, p. 114.
- 2) P.H. L. Eggermont: *The Chronology of the Reign of Asoka Moriya*. Leiden, 1956.
- 3) D. Schlumberger-L. Robert-A. Dupont Sommer-F. Benveniste: *Une bilingue gréco-araméenne d'Asoka*. *Journal Asiatique* 246,1958, p. 6.
- 4) P.H.L. Eggermont in *Bibliotheca Orientalis* XVI, p. 160.
- 5) L. Robert a.w.pp. 13-14.
- 6) a.w.p. 16
- 7) P.H.L. Eggermont-J. Hoftijzer: *The moral edicts of king Asoka*. Leiden, 1962, p. 43.

In laatst genoemd werk staat op p. 46 een niet-volledige bibliografie over de Kandahar-inscriptie. Tenslotte mag hier niet onvermeld blijven het werk van J. Bloch: *Les Inscriptions d'Asoka*. Paris, 1950.

wie was marcus?

Een hoofdstuk uit de *Narracio de mirabilibus Urbis Rome* van Magister Gregorius

Op een onbekend tijdstip in de 12e of 13e eeuw bezocht een pelgrim, van wie ons niets dan de naam 'magister Gregorius' bekend is, de stad Rome. Van wat hij daar zag en vernam maakte hij op dringend verzoek van zijn vrienden (*multo sociorum meorum rogatu*) een verslag. De tekst is in de vorm van een afschrift uit het einde van de 13e eeuw tot ons gekomen. In 1917 gepubliceerd door M.R. James in the *English Historical Review*¹, heeft hij met name in de laatste jaren in ons land de aandacht gehad die hij verdient: na verscheidene eerdere heruitgaven werd de tot dusver laatste editie verzorgd door prof. R.B.C. Huygens in de *Textus Minores* van Brill²; in 1955 wijdde prof. W.S. Heckscher te Utrecht zijn inaugurele rede aan een onderwerp dat met de *Narracio* verband houdt³; hetzelfde deed prof. Bastet 11 jaar later te Leiden⁴ en van Dr. Van Heek verneem ik dat hij lectuur voor het colloquium doctum Latijn aan de Leidse Universiteit wel aan Gregorius ontleent. Veel en veelzijdige belangstelling dus voor de ervaringen van deze middeleeuwse reiziger naar Rome. Er zijn verscheidene omstandigheden die aan Gregorius' verslag voor de kunsthistoricus maar ook voor de oud-historicus en mediaevist waarde verlenen. Allereerst het feit dat de schrijver ter plaatse geweest is en vele van de wonderen van Rome met eigen ogen heeft waargenomen. Dit onderscheidt hem vrijwel zeker van schrijvers van vroegere Rome-gidsen, wier namen we niet eens zeker kennen, maar wier werken we over hebben in bijv. de *Graphia aureae Urbis Romae*⁵ en de daarin opgenomen *Mirabilia*⁶, die ook - in een afwijkende versie - zelfstandig over is. Zeker onderscheidt Gregorius zich van deze eerste Baedekers - en dit is het tweede belangrijke punt - doordat hij vaak een *andere*, van hen afwijkende traditie vertegenwoordigt. Ja zelfs geen blijk geeft deze werken te kennen.⁷ Zijn bronnen zijn niet primair literair, maar in de eerste plaats, naast de autopsie, de mondelinge inlichtingen welke hij kon krijgen. Een derde gewichtig feit is dat de magister in tegenstelling tot zijn voorgangers van een zekere mate van kritische distantie - hoe rudimentair ook in onze ogen - blijk geeft: zo geeft hij bij de interpretatie van onduidelijke monumenten de voorkeur aan de informatie die hij van *cardinales et clerici Romane curie* ontving, boven verhalen van de *peregrini* of de *populus Romanus*.⁸ Deze gegevens lardeert hij dan met citaten uit de hem bekende klassieke schrijvers: Lucanus, Vergilius, Ovidius, Horatius en Juvenalis, terwijl hij zich voor onderdelen van zijn werk baseert op het enige middeleeuwse werk waarvan we zeker weten dat hij het als bron gebruikte: het tractaat *De Septem Miraculis Mundi*⁹ een overzicht der zeven wereldwonderen, vroeger - ten onrechte - toegeschreven aan Beda, in ieder geval stammend van voor de 10e eeuw, zeer waarschijnlijk reeds uit de 8e eeuw.

Het resultaat van Gregorius' exploraties is vaak verbazingwekkend. Beschrijvingen van monumenten: de thermen van Diocletianus, het Pantheon, de zuil van Traianus, het Colosseum, zijn vaak in onderdelen juist en treffend, maar worden van tijd tot tijd met zo fantastische uitweidingen opgesierd dat men moeite heeft te geloven in Gregorius' verzekering dat hij het allemaal met eigen ogen gezien heeft. Wie het charmante beeld van de Doornuittrekker kent en het in het Thermenmuseum aandachtig bekeken heeft, zal verbaasd staan over het predicaat *ridiculosus* en de naam Priapus die dit beeld van Gregorius krijgt, en nog meer over de argumentatie die hiervoor wordt aangevoerd, namelijk dat de toeschouwer die 'opkijkt om na te gaan wat hij uitvoert, een mannelijkheid van wonderbare grootte zal ontwaren' (*quid agat exploraturus suspexerit, mire magnitudinis virilia videbit*). Zag Gregorius andere dingen dan wij in hetzelfde object? Is hij wellicht voer voor Van den Bergs metabletische visioenen? Het lijkt er wel op. De oplossing is evenwel eenvoudiger. Het beeld stond op een zeer hoge zuil, waardoor allerlei fantasieën mogelijk werden. Wij moeten vaststellen - en zouden dat met vele voorbeelden kunnen illustreren - dat F. Schneider (Rom und Romgedanke im Mittelalter, 177) gelijk heeft als hij opmerkt: 'Seine Ergebnisse sind durchaus wertlos. Nur die Tatsachen die er als Unterlagen seiner Ideen überliefert, sind von Wert und zwar von allerhöchsten.' Naar de antieke 'Grundlagen' van één van Gregorius' berichten heb ik een onderzoek ingesteld, waarvan het resultaat is verschenen in Talanta 4, 1972.¹⁰ Wanneer ik in het volgende een andere episode van Gregorius' reisbericht op antieke elementen poog terug te voeren, (meer dan een *mogelijkheid* verdedig ik niet) is de reden van de publicatie primair om de lezer te laten kennismaken met een opmerkelijke representant van een M.E. genre: de Rome-gids, en hem wellicht er toe te brengen Gregorius - die een zeer eenvoudig latijn schrijft - zelf eens ter hand te nemen. Allereerst volgt hier de beschrijving van een beeldgroep die Gregorius in Rome zag en wel - zoals uit de beschrijving blijkt - met eigen ogen, groot van verwondering (c. 4 tot r 81):

Aliud signum eneum est ante palatium domni pape, equus vedelicet immensus et sessor eius. Quem peregrini Theodericum, populus vero Romanus Constantinum dicunt, at cardinales et clerici Romane curie seu Marcum seu Quintum Quirinum appellant. Hoc autem memoriale mira arte perfectum super quatuor columnas ereas antiquitus ante aram Iovis in Capitolio stabat, set beatus Gregorius equitem et equum suum deiecit et quatuor columpnas prefatas in ecclesia beati Iohannis Lateranensis posuit. Romani vero equitem cum equo ante palatium domni pape posuerunt. Eratque equus et eques et

Een ander bronzen beeld staat voor het paleis van de paus, namelijk een enorm paard en zijn berijder. De vreemdelingen (of: pelgrims) noemen hem Theoderic, het volk van Rome daarentegen Constantinus, maar de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders behorende tot de Romeinse curie noemen hem òf Marcus òf Quintus Quirinus. Dit wonderlijk kunstige gedenkteken stond vanouds op vier bronzen zuilen voor het altaar van Iuppiter op het Capitolium, maar de heilige Gregorius heeft ruiter en paard van hun voetstuk geworpen en de vier voornoemde zuilen in de kerk van de heilige Jan van Lateranen

columpne optime deaurate, set pluribus in locis partem auri Romana abrasit avaricia, partem vero vetustas delevit. Sedet autem eques manum dexteram dirigens tanquam populo loquens vel imperans; sinistra manu frenum retentat, quo capud equi in dexteram partem obliquat, tanquam alio diversurus. Avicula etiam quam cuculam vocant inter aures equi sedet et nanus quidam sub pede equi premitur, miram morientis et extrema patientis speciem representans. Hoc autem opus admirabile sicut diversa sortitum est nomina, sic et diversas compositionis causas suscepit. Ceterum peregrinorum et Romanorum super hac re vanas fabulas penitus declinabo eamque originem huius operis assignabo, quam a senioribus et cardinalibus et viris doctissimis didici.

geplaatst. De Romeinen echter hebben ruiter en paard voor het paleis van de paus gezet. Het paard en de ruiter en de zuilen waren zeer schoon verguld, maar op verschillende plaatsen is het goud deels door Romeinse hebzucht weggekrabt, deels door de ouderdom teloor gegaan. De ruiter nu zit en strekt zijn rechterhand uit als spreekt hij tot het volk of deelt bevelen uit; met de linker hand houdt hij de teugel, waarmee hij het hoofd van het paard naar rechts wendt, als is hij van plan van richting te veranderen. Verder zit een vogeltje dat ze koekoek noemen, tussen de oren van het paard, en een dwerg dreigt onder de voet van het paard vertrappt te worden en vertoont - opmerkelijk geslaagd- de trekken van iemand die stervende is en zijn laatste strijd strijdt. Betreffende dit schitterende kunstwerk doen, zoals het ook verschillende namen heeft, ook verschillende verhalen de ronde nopens de redenen van zijn ontstaan. De holle praat van vreemdelingen en Romeinen dienaangaande zal ik geheel onvermeld laten en ik zal die oorsprong aan dit werk toekennen, welke ik van ouderen, kardinalen en geleerde mannen heb vernomen.

Geen Rome-ganger zal het ontgaan zijn welke beeldgroep hier bedoeld is: het is het beroemde ruiterstandbeeld van Marcus Aurelius, dat door toedoen van Michelangelo wederom op zijn oorspronkelijke plaats, in *Capitolio*, is beland. weliswaar zónder dwerg (*nanus*)^{10A} maar mét de restanten van het goud. Wanneer het beeld weer geheel met een gouden laag bedekt zal zijn, zo luidt een oude, nog steeds vigerende voorspelling, zal de uil die tussen de oren van het paard zit, roepen en de dag des oordeels aankondigen.¹¹ Zo is in de loop der eeuwen de koekoek tot een uil geëvolueerd¹², nóg niet eens gek voor wat als een lok van paardenmanen is begonnen. Van de profetie zelf wisten de M.E. kennelijk niets. Iedere gids van Rome vermeldt voorts dat het beeld uitsluitend de beeldenstorm der vroege M.E. overleefde, omdat het volk meende dat dit een beeld van de Christenkeizer Constantijn was, een interpretatie die Gregorius samen met de Theoderik-legende tot de *vanae fabulae* rekent. Hij volgt liever de betrouwbare mening van *cardinales et clerici Romane curie*, die twee mogelijkheden geven: *seu Marcum seu Quintum Quirinum appellans. De viri doctissimi* verbinden hiermee de volgende oorsprongsgeschiedenis (c. 4 r. 81 t/m c. 5).

(*corpore quidem nanus*), maar meer ervaring had dan alle overige mensen in de verdorven kunst van de zwarte magie, viel, nadat hij de naburige vorsten had onderworpen, het rijk der Romeinen aan. Met hen voerde hij vele oorlogen, waarin hij steeds gemakkelijk de overwinning behaalde. Immers, met zijn toverkunst verlamde hij zowel de kracht van zijn vijanden als het scherp van hun wapens zó, dat de vijanden al hun stootkracht en de wapens hun snijvermogen geheel verloren. Zodoende gemakkelijk superieur in ieder gevecht, dwong hij de Romeinen slechts op hun legerkampen te vertrouwen, en ten slotte wist hij hen zelfs in een knellende belegering in te sluiten. De Romeinen derhalve, omsingeld als ze waren, konden geen redmiddel vinden. De genoemde tovenaars immers, placht dag aan dag voor zonsopgang zijn kamp in zijn eentje te verlaten en zich zover van het kamp te verwijderen als de roep van een vogel reikt. Hij bedreef daar, alleen in het veld, zijn toverpraktijken en bewerkte met geheime spreuken en met zijn krachtige magie dat de Romeinen geen enkele van hun kwaliteiten tot een zege tegen hem konden aanwenden (*Magus etenim ille memoratus...artem magicam solus in agro exercuit ibique verbis quibusdam secretis et prestigiis potentibus obtinuit, ne Romani ullam virtutem victoriae contra eum possent exercere*). Toen de Romeinen dit bemerkten hadden en op grond van veelvuldige ervaring te weten kwamen, dat hij aldus het kamp placht te verlaten, benaderden ze een soldaat van uitzonderlijke kracht (militem strenuissimum), Marcus genaamd. Zij beloofden hem de hoogste eerbewijzen, als hij het gevaar zou willen trotseren om de stad van die belegering te bevrijden, en aan de bevrijding van de stad verbonden ze voor hem de belofte van heerschappij en verder stelden ze hem een gedenksteen in het vooruitzicht dat de eeuwen zou trotseren. Toen hij zich gretig en goedgunstig accoord had verklaard, is de afspraak bezegeld en was hun eerste handeling om de muur en bastions aan die kant, waar de voornoemde koning placht uit te gaan, te doorboren in de nacht, opdat de genoemde soldaat met zijn paard daar kon passeren (*...protinus murum et antemurale ex ea parte, qua rex predictus exire solebat, noctu perforaverunt, ubi miles memoratus cum equo suo transire posset*). Vervolgens ontvouwden ze hem hun plan, namelijk dat hij in de nacht naar buiten zou gaan en als dan de koning uit zijn legerkamp kwam, hij hem niet met wapens zou aanvallen – die konden hem geenszins deren – maar hem met blote handen zou aangrijpen en binnen de muren meenemen (*...non armis aggredetur...set manu raptum intro muros reciperet*). Hij verklaarde zich volledig accoord met dit plan en verliet vlak na middernacht de stad. En terwijl hij waakzaam de ochtendstond afwachtte, liet de koekoek, volgens gewoonte, zijn roep horen, teken van de opkomst van de zon. Hierdoor gewaarschuwd besteeg hij zijn paard en kreeg de koning in het oog, die bezig was met zijn magische praktijk, welke nu voor het eerst machteloos zou blijken. Hij greep hem in volle vaart vast en bracht de tovenaars, die zich door het onvoorziene lot met de hand had laten grijpen, binnen de muren (*...inproviso casu inagum manu raptum intro murum recepit*). Ten aanschouwe van het volk, dat vreesde dat als het de gevangene de gelegenheid tot spreken zou geven, hij zich door zijn magie zou bevrijden, doodde de soldaat hem door hem onder de voeten van zijn paard te vermorzelen. Met wapens kon niemand hem immers schaden. Vervolgens openden ze de poorten en stormden en hakten in – nu de koning dood was – op het vijandelijke leger dat in verwarring werd gebracht en op de vlucht sloeg. Een zeer groot aantal is in die slag gevangen en gedood. Geen buit heeft zoveel rijkdom in de Romeinse staatskas gebracht (*Nec ulla spolia tantum Romanorum ditaverunt erarium..*) en wegens het voordeel dat de weldaad had gebracht, is het van te voren afgesproken standbeeld voor hem opgericht. Het paard voegden ze toe, omdat het door zijn snelle ren had geholpen, de vogel, omdat hij de bode van het daglicht was geweest. De dwerg plaatsten ze onder de hoeven van het paard, omdat hij, aldus vertrappt, omgekomen was.

5 De andere reden voor de vervaardiging van de beeldgroep. Degenen die de ruiter Quintus Quirinus noemen, geven de volgende ontstaansgeschiedenis. In de tijd, waarin Quintus Quirinus de staat bestuurde, scheurde op de plaats van het palatium Sallustianum de aarde open in een geweldige gaping, waaruit zwavelvuur en stinkende dampen

kwamen, waardoor een zeer ernstige epidemie ontstond die een groot deel der Romeinen ten grave sleepte. Toen door de rotting van de lijken de ziekte nog in hevigheid toenam, raadpleegden ze Phoebus Apollo, en vernamen dat de pest niet zou ophouden voordat een Romein zich eigener beweging in de voornoemde aardspleet zou werpen, en aldus het behoud van het Romeinse volk boven zijn eigen heil zou stellen. Derhalve vroegen ze een Romeins burger, weliswaar van edele afkomst, maar die door hoge leeftijd was gedoemd tot nietsdoen, nutteloos voor zich zelf en de stad, of hij zich wilde offeren voor het heil van de gehele stad. Men zou dan zijn nageslacht rijkelijk belonen en opnemen in de kring der machthebbers. Hij wees dit beslist af, met de argumentatie dat roem voor zijn nageslacht hem persoonlijk niet tot voordeel strekte, als hij levend en wel de onderwereld moest betreden. Vervolgens, toen ze in de hele stad geen sterveling konden vinden die tot enige prijs wilde beloven om als offer op te treden, sprak Quintus Quirinus ten aanhore van de gehele stadsbevolking: ‘Vaak al heb ik levensgevaar getrotseerd in de ongewisheid van de oorlog ten bate van de staat. Nu dan, nu er niemand is te vinden die het heil van het volk boven zijn eigen behoud stelt, ben ik, hoogste machthebber van de wereld en heerser van deze stad, bereid om voor het behoud der burgers levend de Tartarus binnen te gaan. Laat dit dan voor mijn vrouw, mijn kinderen en mijn gehele nageslacht het onaantastbare privilege zijn, wat aan de lafaards beloofd is.’ In aller aanwezigheid besteeg hij zijn paard, wakker en onverschrokken, als ging hij ten maaltijd. en stortte zich in snelle vaart in de voornoemde kloof. En onmiddellijk kwam er een vogel, gelijkend op een koekoek, uit vliegen en terstond sloot de spleet zijn muil en de pest verdween totaal. Bevrijd van een zo hevige ziekte plaatsten de Romeinen wegens deze hoogste weldaad voor hem een standbeeld voor altijd. Ze voegden er het paard aan toe, omdat hij daarop rijdend voor allen geofferd was; de vogel echter, die uit de krocht was tevoorschijn gekomen, plaatsten ze tussen de oren van het paard, en de dwerg, die met zijn vrouw had geslapen, legden ze onder de hoeven van het paard.

Het is mijn uiteindelijke doel een aantal elementen van de Marcus-versie op eventuele antieke reminiscenties te onderzoeken, maar methodisch verdient het aanbeveling te beginnen met de Quintus Quirinus-legende. Een plotseling verschijnende spleet in de grond, de zelfopoffering van een Romein, die zich te paard in de kloof stort ten gerieve van het heil van Rome; hier gaat bij menigeen een lichtje branden: dit is de legende van Curtius in Middeleeuws gewaad en opgesierd met enige aetiologische krullen en strikken. Wie mocht twifelen, zal overtuigd worden door een navolger van Gregorius, Ranulph Higden (+ 1364), die een *Polychronicon*¹³ schreef, waarin hetzelfde verhaal figureert, ditmaal echter met de juiste naam (Quintus) Curtius. Terzijde stellen we vast dat de *Mirabilia*¹⁴ en de *Graphia*¹⁵ ongeveer eenzelfde verhaal vertellen, de eerste zonder de held een naam te geven, de laatste met de naam Marcus Curtius, maar dat geen van beide het Curtiusverhaal met het ruitersstandbeeld verbindt. Mogelijk is Gregorius de eerste die in het voetspoor van zijn geleerde zegslieden de/e relatie legt.

Hoe dit zij, de *origo* is getraceerd in de antieke Curtius-legende, die we bij Livius, Varro en anderen over hebben, en wel in drie versies, waarvan voor ons alleen de volgende van belang is:

Varro, 1.1. 5, 148: ‘Door Procilius wordt verteld dat op die plaats de aarde zich opende en dat dit volgens senaatsbesluit aan de haruspices is voorgelegd. Zij antwoordden dat de God van de Manes de inlossing van een vergeten gelofte eiste, nl. dat de moedigste burger

in de kloof zou worden geworpen. Toen besteeg een zekere Curtius, een dapper man, gewapend zijn paard en met zijn rug naar de tempel van Concordia gekeerd stortte hij zich in de afgrond. Door deze daad is de opening gedicht en aldus is een door de goden beschikte begrafenis aan hem geschonken en aan zijn *gens* een blijvend gedenkteken gegeven.’

Livius 7,6 (en anderen¹⁶) vertellen hetzelfde relaas, alleen hiér wordt het praenomen toegevoegd: M. Curtius.

Zo kunnen we nu de bron vergelijken met wat er na eeuwen in Gregorius’ toch wat onheldere *stagnum* is terechtgekomen. De kern is hetzelfde: een spleet in de aarde, die niet gedempt kon worden; een orakel; het heil van de *urbs*; het vrijwillige offer van Curtius; de sprong in de onderwereld op een paard; de roem van Curtius’ nageslacht. Dan zijn er aetiologische aanvullingen: het paard was al in de oergeschiedenis aanwezig, maar de dwerg en de vogel moesten op de een of andere manier uit de hoge hoed in de geschiedenis. gegoocheld worden. Men kan constateren hoe dat is gedaan. De vogel is het product van een *generatio spontanea*. De dwerg evenwel blijkt een kleine smeerlap te zijn, ‘die met de vrouw (van de held) sliep’. Hoe komt hij op het idee? Hier komt Constantijn weer in zicht. Van diens vrouw namelijk wordt verteld dat ze hem bedroog met een mismaakte man, die voor straf door Constantijns paard vertrap werd.¹⁷

Er zijn evenwel fundamentele verschillen, die níét aan een aetiologische noodzaak kunnen worden toegeschreven. Waarom is Q. Curtius bij Gregorius een rex of althans een leider van de staat, waarom de pest erbij gehaald, waarom de omweg via de egoïstische, weigerachtige *cives Romanus*? Het zijn duidelijk verfraaiingen, soms dienend om de zaak emotioneel meer reliëf te geven, dan weer om de motivering tot bepaalde handelingen te versterken. Klaarblijkelijk kunnen we bij Gregorius bij de verklaring van deze monumenten drie elementen verwachten,

1. een kern, ontleend aan historische traditie;
2. een toevoeging van aetiologische elementen, die zich in dit geval concentreren op paard, vogel en ‘dwerg’. Hierbij moeten we ermee rekening houden dat die traditionele legende het meest in aanmerking komt om met het ruiterstandbeeld gelieerd te worden, die zelf *ab origine* een (zo groot mogelijk) aantal van deze componenten herbergde (zoals in het Curtius-verhaal het *paard*),
3. een aantal schilderachtige, romantische details, pure produkten van latere inventie.

Met deze conclusie als uitgangspunt, gaan we nu de eerste verklaring van de ruiter-beeldgroep te lijf, met het oogmerk het eventuele antieke bouwmetaal te ontdekken.

Zoals gezegd geven ook de *Mirabilia* en de *Graphia* een versie van deze verklaring, die op sommige punten afwijkt van die van Gregorius. Zij stellen de gebeurtenis ‘in de tijd van consuls en senatoren’ (*tempore consulum et*

senatorum), de aggressor is een ‘koning die uit het Oosten naar Italië komt’ (*rex de Orientis partibus in Italiam veniens*); de held is anoniem en wordt beschreven als een ‘soldaat van grote gestalte en moed’ (*armiger magnae formae et virtutis*), de reden voor deze konings dagelijkse afzondering is wat minder verheven: ‘uit noodzaak’ (*pro necessario*), ‘voor zijn natuurlijke behoeften’ (*ad requisita naturae*, Graphia): de vogel is een uil, die ‘zingt’ in de boom onder welke de koning aan de *requisita naturae* gehoor geeft; om de koning te naderen, gebruikt de held een truc: ‘hij neemt kruiden, maakt daarvan een bundel en houdt die voor zich als een schild’ (*fecit herbam, quam in fascem religatam portabat ante se more scuterii*). Voor het overige corresponderen beide versies met die van Gregorius. Leest men de *Mirabilia* naast Gregorius, dan blijkt, zoals gezegd, dat Gregorius geen gebruik heeft gemaakt van deze wonderverzameling, maar dat beide wel meermalen op één traditie teruggaan. De twee vertellingen zijn complementair en bij een speurtocht naar de historische of literaire, legendarische traditie waarop zij berusten, mogen we van beide gebruik maken.

Een enkele voorzichtige poging om de Marcus-figuur te identificeren is reeds gedaan: Rushforth (22) zegt dat ‘Marcus may be a tradition of the real name Marcus Aurelius, in which case *Miseni* might represent *Marcomanni* ...’. Maar hij moet toegeven dat in het verhaal geen enkele suggestie schuilt dat Marcus de keizer zou zijn. Bovendien verklaart deze uitleg niets van de zeer complexe en fantastische entourage in het verhaal.

Een andere mogelijkheid¹⁸ is dat Marcus staat voor Marcus Crassus, die in 29 v. Chr. de *Moesii* versloeg, welke naam dan in *Miseni* zou zijn te herkennen. Méér verklaringen ken ik niet en het resultaat is niet bemoedigend. Rushforth. zich hiervan wel bewust, voegt dan ook toe: ‘It need scarcely be said that there is nothing historical in Gregory’s story, which is simply a myth to explain the ‘dwarf under the horse’s feet, and the bird’. We hebben al gezien - en het zou met veel meer voorbeelden te illustreren zijn - dat Gregorius voor de verklaring van monumenten geen mythen uit de duim zuigt, maar traditie gebruikt die op oud materiaal is gebaseerd, dat hij weliswaar met grote vrijheid hanteert. Het is derhalve niet onwaarschijnlijk dat evenals in de *Curtius*-interpretatie óók in de *Marcus*-versie antieke elementen schuilen.

Om te beginnen lijkt me dat Marcus zeker het overschot is van wat eens Marcus Aurelius was, tot Marcus geworden omdat de volle naam M. Aurelius. zijnde de naam van een heidenkeizer, *nomen ingratum* was. Ik geloof ook dat deze naam Marcus, die nu eenmaal bij het beeld hoorde, het uitgangspunt is geweest en dat bij deze naam in het antieke materiaal een legende is gezocht die zo goed en zo kwaad als dat ging de verschillende componenten van de beeldgroep verklaren kon. Dat dit slecht gelukt is, blijkt zonneklaar uit het gedwongen en fantastische karakter van de Middeleeuwse story. Niettemin bestaat er in de oudheid een legende die opvallend veel elementen van Gregorius’ verhaal combineert (overigens ook verschillend tonend), als daar zijn: een held. die niet koning is, maar een dapper strijder in vroeg republi-

keïne tijd; een koning, vijand van Rome; gebruik van magie in het vijandelijk leger; een gevangenneming met gebruik van een list; een perforatie van ‘*murum et antemurale*’; een grote buit na een overwinning; zelfs de dwerg vindt mogelijk een plaats en, wat het belangrijkste is, de Romeinse held heet Marcus. Ik bedoel de legende van de belegering van Veii door Marcus Furius Camillus, waarmee tevens het voornaamste verschil tussen de twee verhalen is aangeduid. Hier is het niet Rome dat belegerd wordt door een vreemde vorst, maar een vreemde stad die door Romeinen belegerd wordt. De kniesoor die op dit moment weigert verder te lezen, verontwaardigd over zo’n groot gehalte aan hypothese bij zulke grote verschillen tussen beide verhalen, wil ik er haastig op wijzen dat niets zo gemakkelijk is in een lange traditie als dat overwinnaar en overwonnenen, belegerde en belegeraar, van plaats verwisselen. Voor een illustratie hiervan verwijs ik naar een artikel van M.I. Finley, die dergelijke evoluties voor het Chanson de Roland, de Nibelungensage en de Slavische balladen over de slag bij Kossovo aantoonde.

Vervolgens richten we het zoeklicht op de punten van overeenkomst tussen het bericht van Gregorius en de passage bij Livius²⁰. Rome belegerd al vele jaren Veii, wanneer in 398 een dreigend voorteken, nl. de ongewone en gevaarlijke stijging van de lacus Albanus schrik teweeg brengt. Op dat moment volgt er bij Livius 5,15 een scène die merkwaardig veel gelijkenis vertoont met een onderdeel van Gregorius’ verslag:

‘Sed propior interpres fatis oblatu senior quidam Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscosque vaticinantis. in modum cecinit priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret nunquam potiturum Veii Romanum. Quod primo velut temere iactum sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus ex statione Romana percontatus proximum oppidanorum iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto, quisnam is esset qui per ambages de lacu Albano iaceret, postquam audivit haruspice esse, vir haud intacti religione animi, causatus de privati portenti procuratione si operae illi esset consulere velle, ad conloquium vatem elicit. Cumque progressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu, praevalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu omnium raptum nequiquam tumultuantibus Etruscis ad suos transtulit.’

Liv. 5, 15,2: Maar het lot verschaftte dichter bij huis een uitlegger, namelijk een Veientische grijsaard, die temidden der paskwilen van Romeinse en Etruskische soldaten, ieder op hun eigen wachtposten, als een profeet zingend orakelde: ‘Voordat het water uit het Albaanse meer zal stromen, zal geen Romein ooit Vei veroveren.’ Eerst ignoreerde men dit als kletspraak, maar vervolgens schonk men er in gesprekken meer aandacht aan, totdat een Romein vanaf zijn voorpost de dichtstbijzijnde van de Etruskische stedelingen - vanwege de lange duur van de oorlog was men al lang tot gesprekken gekomen - vroeg wie toch die man was die in dubbelzinnige orakeltaal toespelingen maakte op het Albaanse meer. Toen hij had gehoord dat het een haruspeex was, veinsde de man, die duidelijk gevoel had voor ‘religio’, hem, als dat mogelijk was, te willen consulteren over maatregelen betreffende een voorteken dat hem persoonlijk aanging, en wist de profeet tot een onderhoud te verleiden. Toen dan beiden, ongewapend en zonder

achterdocht, een flink eind verwijderd waren van hun eigen troepen, greep de jonge Romein, die in kracht verre de meerdere was, onder aller ogen de zwakke grijsaard. en droeg hem begeleid door machteloos getier der Etrusken naar zijn landgenoten.

We zien een kidnapping van een grijsaard behorend tot het vijandelijk kamp. die zich vrij in het gebied tussen de beide vijandelijke groepen bewoog en daarbij magisch/profetische taal uitsloeg, waarmee Rome's machteloosheid rechtstreeks samenhang. De kennis die nodig was om deze ban op te heffen. berustte bij de grijze vates. Dionysios van Halicarnassus noemt hem nog duidelijker 'een boosaardige tovenaar' (πανοῦργος καὶ γόης).

Vervolgens werd hij door een *ongewapende* Romein, een *praevalens iuvenis*, na eerst door een list naderbij gelokt te zijn, buitgemaakt en meegenomen. Dion. Hal. 12, 11,4 zegt dit alles nog plastischer: 'En de Romein lokte hem verder weg van de muur door middel van listige en bedriegelijke woorden, en toen hij dicht bij de omheining (van het Romeinse kamp) was gekomen, sloeg hij beide armen om hem heen, pakte hem op en droeg hem het Romeinse kamp binnen.' (Van het leger maakt zich moedeloosheid meester, Liv. 5,18).

Dit is het eerste complex van elementen die ik in de Gregorius-passage meen terug te vinden. De *magus* die *solus* zijn *artem magicam in agro exercuit ibique verbis quisbusdam secretis et prestigiis potentibus obtinuit, ne Romani ullam virtutem victoriae contra eum possent exercere*, vinden we hier terug, zoals ook de *miles strenuissimus*. Zeer opvallend is ook de reminiscentie in *non armis aggredieretur. ... set manu raptum intro, muros reciperet*. Een tweede groep concentreert zich rond de inname van Veji zelf. Thans komt Marcus in het vizier: M. Furius Camillus is dictator en de *fatalis dux*, wien het ten deel zal vallen Veji in te nemen en Rome te redden uit een benarde situatie. Het Romeinse kamp werd belegerd, Rome zelf waande zich belegerd (Liv. V, 18). De wijze waarop Veji wordt ingenomen is het meest interessant; dit geschiedt nl. via een *cuniculus*, een ondergrondse gang, die gegraven werd onder de muur door en leidde tot onder de arx van de belegerde stad. Liv. 5, 21,8 beschrijft hoe de soldaten in de gang de koning van Veji juist tijdens een offerhandeling overvielen. De buit die behaald word is 'zo groot als in alle vorige oorlogen tesamen niet behaald was' (*tantum, quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis fuisset*, Liv. 5, 20, 1). Mijn voorstel is om in deze *cuniculus* het model te zien voor de *perforatio* van *murum et antemurale* bij Gregorius. Want dat dit onderdeel door G. *verzonnen* zou zijn - het komt in *alle* versies voor - is wel erg moeilijk te geloven en bovendien waartoe had Gregorius het nodig? Veeleer is het samen met het bericht van de uitzonderlijke buit een restant van het Oud-Romeins verhaal. Naar mijn mening hebben

zich de verschillende elementen ‘verdicht’ tot één verhaal, waarbij Marcus de plaats van de *praevalens iuvenis* heeft geïsurpeerd, volgens een geïjkt procédé, waarvan het al genoemde Chanson de Roland een goede illustratie is^{20A}, en waarbij ook overigens interferentie is opgetreden. Het is dan ook niet zozeer een antieke legende als *eenheid* die is overgeleverd dan wel een aantal antieke elementen tot een nieuwe constructie saamgesmeed die we in Gregorius’ verslag hervinden. Stond in de Curtius-versie het gegeven van ruiter en paard centraal, waarbij de naam Curtius op de koop toe werd genomen, en de koekoek en de dwerg eenvoudig in de legende werden getoverd, dit keer is de *traît-d’union* de naam *Marcus*, die vanouds met het beeld verbonden was en met welke naam ook het oud Romeinse verhaal van belegering, magie, kidnapping van een *senex*, verlossing van de ban, en perforatie van muren was verbonden. Dit keer moest naast de koekoek ook het paard in de geschiedenis geprojecteerd worden. En op het eerste gezicht zou men de dwerg al evenzeer een aetiologisch noodzakelijke, latere invoeging kunnen noemen, ware het niet dat hier mogelijk al oudere aanknopingspunten aanwezig waren, die ik tenslotte niet wil nalaten - maar onder groot voorbehoud - te releveren.

In een appendix op zijn uitgave van Livius’ 5e boek, zegt Bayet naar aanleiding van de Vei-legende het volgende²¹: ‘Que cette curieuse histoire, pleine d’irrationnel, dérive d’un thème spécifiquement étrusque, c’est ce que prouvent plusieurs monuments étrusques représentant un ‘enchanteur’ ou ‘devin’ possesseur de *carmina* à chanter ou à lire, duquel cherchent à s’emparer des hommes armés. L’un d’eux, un miroir de Bolsena, du IIIe siècle, nomme le ‘devin’ *Cacus*, ses assaillants *Avle* et *Caile Vipinas* (.....). Ainsi s’affirme la réalité, sur ce thème lui-même, de l’interférence des données latines et tyrrheniennes’²².

Op zich zegt dit wellicht niet zo veel, maar het kan ons verder brengen. Etrurië was hét land van zieners, *haruspices* etc. en er was er één die telkenmale als dé voorspeller en ook stichter van deze leer wordt genoemd: Tages. Van hem wordt verteld²³ dat hij als een knaap uit een vore tevoorschijn komt, de *haruspicina* verkondigt en weer verdwijnt of sterft. Cicero (De divin, 2,50) zegt van hem: ‘men zegt dat hij er als een knaap uitzag, maar over het verstand van een oude man beschikte’ (*puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia ...*); en Lydus (de ost. 3): ‘een jongetje dat er uitzag of hij zojuist geboren was, maar dat tanden en de andere kenmerken van een meer gevorderde leeftijd bezat’ (παιδίον, ἄρτι μὲν τεχθῆναι δοκοῦν, ὀδόντων δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν ἐν ἡλικίᾳ γνωρισμάτων ἀπροσδεές.)

Hij was als het ware net als Numa ‘een grijsaard vanaf zijn geboorte’ (*canus a prima aetate*, Serv. Aen. 6, 809) en er is alle reden om deze kleine magiër met Ogilvie (Cl. Rev. 21, 1971, 148) te noemen ‘the divine dwarf of prophecy’. Deze ‘nanus’ - als ik hem zo mag noemen - is verbonden met de stadsstichting en wel speciaal met de stichting van Tarquinia, dat door Tarchon volgens de

regels van Tages gesticht is. Tarchon is tevens de mythische stamvader van alle Etruriërs. Hij is evenwel de enige niet: Lycophron (1242 vv) noemt naast Tarchon nog een ander Etrurische stadsstichter, blijkens de Etrurische archeologische gegevens een zuiver Etrurische heros van Cortona. Hij wordt vanwege zijn zwerftochten door Lycophron met Odysseus geïdentificeerd en zijn naam is....Νάφος.

Dezelfde Etruskische stichtingsheros heet bij Hellanikos²⁴ Νάφος.

In een artikel 'Odysseus in Italy'²⁵ verdedigt E.D. Philips de stelling dat de identificatie bij Lycophron niet berustte op de zwerfversnatuur, maar op het feit dat Odysseus beschreven wordt als klein van stuk²⁶. Voor ons is alleen interessant dat Etrurië, gezien haar uiterst lacuneus overgeleverde mythen en legenden, vrij rijk blijkt te zijn aan dwergen hetzij louter fysiek, hetzij tenminste in de nomenclatuur²⁷.

Ik suggereer dat dit soort Etruskische mnus -legenden, langs puur associatieve weg, mede een aanleiding kunnen hebben gevormd om bij uitstek déze episode van Rome's geschiedenis met het Marcus-beeld te verbinden. In dat geval zou de *nanus* in deze versie niet zó zeer uit de lucht zijn n komen vallen als zijn alter-ego en de - overigens direct weerom-wiekcnde - *cuculus* in de Curtius-versie.

H.S. Versnel

Prinses Margrietlaan 9

Oegstgeest

Noten

- 1 M.R. James, *The English Historical Review* 32, 1917, 531-554. Heruitgegeven en uitvoerig gecommentarieerd door: G.Mc.N. Rushforth, *JRS* 9, 1919, 14-58 Voorts: R. Valentini en G. Zucchetti, *Codice topografico della città di Roma*, III. Roma, 1946, 143-167.
- 2 R.B.C. Huygens, *Magister Gregorius, Narracio de mirabilibus urbis Rome*, Leiden, 1970. Uit deze tekst wordt in wat volgt geciteerd.
- 3 W.S. Heckscher. *Sixtus IIII aeneas insignes statuas Romano populo restituendas censuit*. Den Haag, 1955.
- 4 F.L. Bastet, *Simulacrum valde ridiculosum*, Amsterdam, 1966.
- 5 Tekst: *Codice topografico* III, 77-110. Literatuur: *ibid*, 67-76; F. Schneider, *Rom und Romgedanke om Mittelalter*, München, 1925 (Fotogr. herdruk. Darmstad, 1959), 171-178; R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford, 1969, 8; Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalter* III, 1931,246.
- 6 Tekst: *Codice topografico* III, 17-65; literatuur: *ibid*. 3-16; Schneider, o.c. 172 vv: Weiss, o.c. 6 vv; Manitius o.c. 245 vv; A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo* I, Torino, 1822, 56-77; H. Jordan, *Topographie der Stadt Rom im Altertum*, 3, 357-536.
- 7 'If Gregory knew of the Mirabilia, he ignored it' (Rushforth, 14). Zo ook: James. 539; *Codice topografico* III, 138; Manitius III, 253.
- 8 In de capita 4, 15, 27,29.

- 9 De handschriften van dit tractaat verschillen onderling aanzienlijk. Zie: Schneider, 265. Uitgave: Migne, *Patr. Lat.* XC, 961 vv; H. Omont, *Les sept merveilles du monde au moyen âge*, *Biblioth. de l'École des Chartes* 43, 1882, 47-49. De tekst is ook opgenomen in Huygens, o.c. 41 v.
- 10 Ik wijs de lezer met genoegen op het bestaan van dit jonge Nederlandse tijdschrift, een uitgave van het Nederlands Archeologisch-Historisch Genootschap die de *gecombineerde* studie van archeologische en historische onderwerpen beoogt.
- 10A De verdwenen dwerg is natuurlijk in werkelijkheid een onder de paardenhoef liggende of knielende, onderworpen barbaar.
- 11 Over deze legende zie: Graf, o.c. 456 vv; E. Rodocanachi, *Le Capitole*, Paris, 1904, 70 vv.
- 12 Niet zonder aarzelen overigens: In de *Mirabilia* en de *Graphia*, die hetzelfde verhaal vertellen (zie onder) en ouder zijn dan Gregorius, is de vogel een cocovaia,
- 13 Uitgegeven in dezelfde editie als Gregorius door Huygens p. 35 vv.
- 14 *Codice topografico* III, 5 6.
- 15 *ibid.* 90.
- 16 Paulus ex Festo 42 (L); Val. Max. 5, 6, 2; August. Civ. Dei 18; Dion. Hal. 14,20, Dio Qiss. fr. 30.
- 17 Graf, o.c. 456. Het thema van de overspelige dwerg of mismaakte man is bij mijn weten nog niet verklaard. Ziehier een suggestie: de koekoek is een vast element in de verhalen rond de *Caballus Marci*. Volgens de ouden is de koekoek, omdat hij zijn eieren in andermans nest legt, niet alleen *lui* (Horatius, *Sat.* 1,7,31) of *belachelijk* (Aristoph. *Acharn.* 598; Plant. *Persa*, 2S2; *Pseud.* 29; *Trin.* 245), maar ook in later Latijn de *overspelige bij uitstek*. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, s.v. *cuculus*. *hinc dicitur de adultero, quia ex alienis uxoribus liberos gignit*. Het woord ontwikkelt zich tot Frans *Coucou* en Engels *cuckold* in de betekenis van de bedrogen echtgenoot of overspelige. Over een mogelijke woordspeling bij Plautus, *Amphitryo*: J.N. Hough, Jupiter, Amphitryon and the Cuckoo, in: *Class. Philol.* 65, 1970, 95 v. Is de betekenis van de koekoek, die algemeen bekend was, in ons verhaal overgegaan op de dwerg, die immers toch wel iets misdaan moest hebben om zijn straf te verdienen?
- 18 Zo: Rushforth 22 en *Codice topografico* III, 147, n. 1.
- 19 M.I. Finley *The Trojan War*, *JHS* 84, 1964, 1-9. Cf. N. van der Blom, *Hermeneus* 32, 1960/61, 117 v.
- 20 Livius 5, 15 vv. Vergeleken bij de wilde theorieën, die hier en daar met betrekking tot deze historische gebeurtenis zijn gelanceerd, is mijn artikel maar kinderspel. Speciaal J. Hubaux heeft zich hiermee in verschillende studies beziggehouden: *L'Aruspice et la sentinelle*, in: *Phoibos* 5, 1950-51, 73 vv; *Commentarius Camillus s'empara de Véies*, in: *Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Cl. de Lettre*, 1952, 610-622; *Rome et Véies. Recherches sur la chronologie légendaire du moyen âge romain*. *Biblioth. Fac. Philos. Univ. Liège CXLV*, Paris, 1958. Voorts: J. Gage, *Alpanu et l'extispicium du siège de Véies*. *MEFR* 66, 1954, 39 vv; M.M. Ruch, *La capture du devin*, *REL* 44, 1966, 333 vv; S. Ferri, *Veipatria capta*, in: *Hommages Herrmann*, Latomus 1960, 350 vv. Een goed antidotum is de nuchtere behandeling van J. Bayet, *Tite-Live, Livre V*, Paris, 1954, 125 vv en A. Momigliano, *Camillus and Concord*, *C.Q.* 36. 1942, 111 vv. Boeiend: J. Hellegouarc'h, *Le principat de Camille*, *REL*, 48, 1970, 112 vv.
- 20A Een mooi voorbeeld is ook de substitutie van Manlius Capitolinus bij late compilateurs als Cedrenus en Malalas voor Marcus Furius Camillus in de legenden rond de Gallische inval in Rome, waar bovendien de naam van de Gallische aanvoerder Brennus van zijn Keltische collega die in 279 Griekenland binnenviel, geleend is (maar dit heeft reed Livius). Zie hierover Hubaux, *Rome et Véies*, 348 vv.
- 21 J. Bayet, *Tite-Live, livre V*, Paris, 1954.

- 22 Over dit thema voorts J. Bayet, *Les origines de l'Hercule romain*, Paris, 1926, 221.
23 S. Weinstock, *RE*, 2e Reihe, 4, 1932, 2009 vv.
24 Bij Dion. Hal. 1, 28. Cf. Müller-Deecke. *Die Etrusker* II, 1877, 281 vv.
25 *JHS* 73, 1953, 53 vv.
26 Il. 3, 193; Od. 6, 230.
27 Dit betekent natuurlijk niet dat *nanos* ook in het Etruskisch 'dwerg' betekend zou hebben. P. Kretschmer, *Einleitung in die griechische Sprache*, 341 vv wijst er op dat Nanas een frequente naam is in Kl. Azië. Ook in Etrurië komt de eigenaar meermalen voor.

agricola: dichter op st. maartensavond

Wie in Erasmus belang stelt, heeft allicht ook interesse voor de man uit Baflo, die hij eens als schooljongen in Deventer zag, toen deze bij zijn rector Hegius op bezoek was: Rodolphus Agricola, de vroege Groninger humanist Roelof Huisman. Beiden, zijn rector en Agricola, die tien jaar in Italië had gestudeerd, gedoceerd en georeerd en, na enkele jaren pensionaris van de stad Groningen te zijn geweest, in 1485 als secretaris van een Duitse bisschop Rome zag, om dan, even 40 jaar oud, in Heidelberg te sterven, noemt hij in een dankbare bui zijn geestelijke vader en grootvader.

Zoals ieder rechtgeaard humanist schreef Agricola nu en dan Latijnse gedichten. In herfst 1484 stuurt hij een paar versjes aan een vriend. Hij heeft ze, zegt hij erbij, in de winter 1438/84 in z'n vrije tijd gemaakt. Ze zijn, zo voegt hij er met de onder humanisten obligate bescheidenheid aan toe, niet erg goed, en de Muzen onwaardig - waarom, nietwaar, zouden de Muzen de moeite nemen helemaal van de Parnassus naar Friesland (d. i. Groningen) te komen en 'extra solis (ut dicam) coelique vias se conferre'!

Ik ontleen dit citaat aan een artikel van prof. E.H. Waterbolk in *Humanistica Lovaniensia XXI*(1972), waarin hij bericht dat hij in de Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, twee versjes heeft ontdekt: een gedichtje dat de St. Maartensavond tot onderwerp heeft, en een, waarin met verlangen wordt gesproken over Italië en met berusting over Friesland. Boven dit tweede vers staat Agricola als auteur genoemd. Maar het eerste kan, zo meent de ontdekker, met grote waarschijnlijkheid ook aan Agricola worden toegeschreven.

Het lijkt me aardig beide gedichtjes, die ik zou willen voorstellen als één geheel te beschouwen, o.a. omdat het tweede met Namque begint, ook hier af te drukken met vermelding van de erin voorkomende citaten, en er als proeve van interpretatie een vertaling aan toe te voegen. Voor het overige kan dan met een enkel woord worden volstaan.

Currite proh iuvenes, proh currite, currite quaeso;

Currat et huc quisquis noscere mira cupit!

Nam sua Martinus celebrat miracula Sanctus

Et monet, ut nullus surripuisse velit.

5 Annus adest, socii quum fercula nostra patellis

Et verubus lautas surripuere dapes.

Senserat hoc Sanctus, nostri qui nominis ultor

Nunc rapuit sancta fercula cuncta manu.

Fercula cuncta tulit! cum pullis deficit anser,

10 Deficiunt turdi, nec quoque perna manet.

- Res bona nulla manet, nisi tantum carmina posci,
 Carmina pro pullis pro dapibusque manent!
 Namque velim dulces me primum ante omnia campi
 Italiae accipiant et lucida sidera monstrent.
- 15 Sin ego tam laetas ne possim tangere partes
 Frigidus obstiterit livor ferratus et ordo
 Fatorum, Phrisiae tranquillo in litore campi
 Et secreta quies placeat parvoque beatos
 Rure annos peragam vitae et quodcumque manebit
- 20 Transmittam, donec terrae sit reddita terra
 Atque animam coelo, si vult pater ipse, remittam.

1 currite (nr. 3) = Verg., Ecl. 4.46; 13/14 cf. Verg., Georg. 2.475 en 477: Me vero primum dulces ante omnia Musae..accipiant caelique vias (zie brief) et sidera monstrent; lucida sidera = Hor., Od.I.3.2; 15/18 cf.Verg., Georg. 2.483 Sin has ne possim naturae accedere partes/frigidus obstiterit circum praecordia sanguis/, rura mihi et rigui placeant in vallibus amnes; 17 campi cf.Verg.Georg. 2.486 o ubi campi; 18 secreta quies = Verg., Georg. 2.467; 18/19 parvo..rure cf.Hor.,Od.2.16.37-39 Mihi parva rura et/spiritum Graiae tenuem Camenae/ Parca non mendax dedit; (16 livor cf. ibid. 39 s. et malignum spernere volgus?); 19 vita et quodcumque manebit ..... cf.Verg..Fel. 4.53 o mihi tum maneat pars ultima vitae; 21 pater ipse cf.Verg. Georg. 1.121.

Snelt toe, komaan jongens, snelt toe, snelt toe, vooruit - en laat ieder hierheen snellen die het verhaal van wondere gebeurtenissen wil horen! Want St. Maarten viert de wonderen die hijzelf verricht, en hij waarschuwt dat niemand zich verstout om te stelen!

Het is nu een jaar geleden, dat jullie makers ons maal van de schotels en ons heerlijk gebrad van de speten hebben gestolen. Dat had de heilige bemerkt! En om onze goede naam te wreken heeft hij nu met heilige hand al het eten weggehaald. Al het eten heeft hij weggenomen - met de kippen ontbreekt de gans, ook ontbreken de patrijzen, geen ham is er over: 'niets goeds' is er over. Het enige wat er nog is en waarom men me mag vragen zijn verzen: verzen in plaats van kippen en in plaats van gebrad. Want bovenal zou ik willen dat de zoete velden van Italië me ontvingen en me haar stralende hemel toonden. Maar als koude afgunst en de ijzeren wet van het lot me verhindert die zo welige landbouwen te bereiken, mogen dan aan Frieslands kalme kust de velden en zorgeloze rust me vreugde schenken, moge ik daar op een bescheiden stukje land gelukkige jaren doorbrengen en wat me aan leven nog rest slijten, totdat mijn stof tot stof wederkeert en ik mijn ziel, zo de Vader zelf dit wil, aan de hemel teruggeef.

Op St. Maartensavond, 11 november, komt dus een troep jongens op Agricola's huis af, onder het zingen van een lied als bijvoorbeeld (cf. Res bona nulla manet): 'Hier woont een rijk man/ die veel geven kan/; veel goeds zal h: geven/, Lang zal hij leven'. Vorig jaar is een en ander wat onplezierig

verlopen: toen heeft een stel 'jonghe boefkens' zich aan 'onredelikheden' schuldig gemaakt en Agricola, die toen niets meer te geven had, uitgeschol- den: 'een bosje swevel, een bosje kruid, hier hangt de gierige duvel uit'. (C.H. van Rhijn, Martinus van Tours, Utr. 1912, 124, 122; G.D.J. Schotel, Het Oud- Hollandsch Huisgezin II, Haarlem 1868, 382). Agricola neemt fijntjes wraak - het enige wat ze nu kunnen krijgen zijn verzen. Want hij is dichter, en al was hij liefst in Italië, wanneer afgunst hem dwingt in Friesland te blijven, dan hoopt hij daar voort te dichten zolang hij adem heeft, naar het van Horatius geërfde ideaal, op een klein stukje land, in zorgeloze rust zich wijdend aan de cultuur.

Inderdaad, de 'secura quies' stamt van Vergilius' beschrijving van het geïdeali- seerde leven der boeren - maar 'beatos parvo rure annos' wijst m.i. zeker op de dichter, zoals de duidelijke hint naar Georg. 2, 475 óók doet: Italië - Georg. 2 is een 'laus Italiae' - is het land der Muzen. Bauer en Dichter vielen voor Agricola trouwens samen: zal hij Georg. 2,468/9 niet hebben gelezen als

O fortunatum nimium, sua si bona norit,
Agricolam?

Die jongens zullen op St. Maartensavond heus wel wat van hun stadgenoot hebben gekregen. Het liedje lijkt me veeleer voor anderen bedoeld: over de hoofden van die jongens heen doelt Agricola, dunkt me, op diegenen wier 'frigidus livor' hem tot nu toe verhindert naar Italië terug te gaan. Zij zullen hem, de dichter, niet fnuiken!

Prof. Nauwelaerts haalt in zijn *Rodolphus Agricola*, Den Haag 1963, 151 aan dat Erasmus van Agricola zei: 'In carmine alterum Maronem dixisses'. En hij merkt op, onder beroep op de maatstaven van die tijd: 'Misschien was Erasmus oprecht, toen hij dit schreef.' Voor ons gevoel is de lof wat overdren- ven: het is een knap stukje plakwerk. Als we een en ander als een geheel mogen zien, is de inkleding van dit dichtermanifest als uitloper van een Carmen Martinianum, of van dit carmen als toeleiding op een dichtermanifest in elk geval aardig en, voorzover mij bekend, origineel.

N. van der Blom
Adr. v.d. Doeslaan 34^B
Rotterdam

een promotiediner in 1882

Sommige mensen gooien alles weg, anderen bewaren alles. Eerstgenoemden bewijzen een dienst aan hun executeur testamentaire, laatstgenoemden bewijzen, wanneer zich onder hun papieren iets bevindt dat representatief is voor een persoon of voor een tijdvak, een dienst aan het nageslacht. Zoiets is onlangs tevoorschijn gekomen uit het archief van wijlen Prof. Jhr. Dr. Jan Six, die van 1896 tot aan zijn dood in 1926 hoogleraar was in de aesthetiek en kunstgeschiedenis aan de gemeente-universiteit te Amsterdam. Naar mij van bevoegde zijde is medegedeeld, konden en kunnen de Sixen “nu eenmaal nooit iets weggooien”.

Het document in kwestie is het menu van een promotiediner dat plaats heeft gevonden op de veertiende Maart 1882. Op de ommezijde van het menu staat een lofrede op de gepromoveerde. Die heette Johannes Willem Sluiter en verwierf op genoemde datum aan de Amsterdamse gemeenteuniversiteit de doctorsgraad in de klassieke letteren op een proefschrift getiteld “Prolegomena ad Demosthenis Orationem Androtioneam”. Zijn vriend Jan Six, zelf classicus, maar nog niet gepromoveerd, was paranymph. Wie de andere paranymph geweest is, weten wij niet. Het bijzondere van het menu (rabelaisiaans-overdadig, maar dat was in die tijd gewoon) en van de lofrede bestaat hierin dat zij zijn geredigeerd in het oud-Grieks. Jan Six eist uitdrukkelijk het auteurschap van de lofrede voor zich op. De tekst van het menu zal dus ook wel van hem zijn. Hij tekende bovendien de promotieprent.

Hierna volgen de Griekse teksten, met een vertaling (wat betreft het menu zouden wij moeten zeggen proeve tot vertaling) en enige commentaar.

Κατάλογος τῶν ἐδεσμάτων

Ζωμός Σαρματικός •
Ζωμός κατὰ Πῶλον •
Πέμματα Δελφίνα •
Σάλμων ἐν καταχύσματι Λεμάνω •
Ψωμοὶ ὀστρέϊνοι •
Ψά βόεια κατὰ τὴν κηπουρόν •
Πέλειαι ἐν χυτρίδιοις βυβλίνοις •
πλευραὶ νέβρεια ἐν Ζωμῷ Θηρείω
Πλακοῦντες ὀρυζίταις κατὰ τὴν στρατηγίδα •
Σέλων λευκόκαυλον ἐν ζωμῷ
Ἄλεκτρυνόνες ἕδναισὶν ἠρτυμένοι, ὅπτοι •
Ἴδυσμα •
Καρκίνοι ἐν ὀξυλιπαρῷ καταχύσματι σὺν θριδακίῃ •
Ἴηπατα χήρεια •
Ἐψῆμα κεράσειον περσικῶς κεκοσμημένον •
Στήλη νωγαλῆ •
Κῶνος κρυσταλλόπηκτος

Ἴοψα καὶ τραγήματα •

Γέγραπται ἐν τῇ στήλῃ

Ἐπί Τιλάνου ἄρχοντος. Ἐλαφηβολιῶνος
τεσσαρεσκαιδεκάτη· ἐν Κουτυριῆρος ὧ ὁ
μάγειρος ἐγραμμάτευσεν· ἔδοξε τοῖς παρα-
νύμοις· Ἰᾶν Σιξ εἶπεν· ἐπειδὴ Ἰωάννης
Οὐλμος Σλυιῆρ διδάσκαλος ὁ νέος καλὸν
καὶ σοφὸν βιβλίον συνέγραψεν, τύχη ἀγαθῇ
δεδοχθαι τοῖς παρανύμοις ἐπαυέσαι.
Ἰωάννην Οὐλμὸν Σλυίτερα καὶ στεφανῶσαι
αὐτὸν χρυσῷ στεφάνῳ σωφροσύνης ἕνεκα καὶ
φιλοσοφίας. ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα
ἐν στήλῃ νωγαλῇ καὶ στήσαι ἐν μέσῃ τῇ
τραπέζῃ. τὸ δὲ ἀνάλωμα τὸ εἰς τὴν στήλην
καὶ τὴν ἀναγραφὴν ὅτι ὦν γένηται δοῦναι
Κουτυριῆρα.

Vertaling van en toelichting op het menu.

Ik heb hierbij gedeeltelijk de Franse termen gebruikt die gangbaar zijn in het culinaire.

Κατάλογος τῶν ἐδεσμάτων: opsomming van de gerechten. In een hedendaags Grieks restaurant heet de spijkskaart nog altijd catalogus.

Ζωμός Σαρματικός Ζωνός κατὰ Πώλον: Sarmatische (Russische) soep, Soep a la Polonaise. Het is mij niet gelukt er achter te komen wat dit voor soepen zijn, noch waarom de een enkel met een adjectivum, de ander met de bekende omschrijving is aangeduid. Ζωμός kan zowel vleesnat als gebonden soep betekenen. Gezien de voorliefde van de oost-Europese keuken voor met veel meel en room bereide spijzen, zal hier in beide gevallen wel sprake zijn van een tamelijk voedzame potage. De befaamde Russische borstsch, van rode bieten en zure room gemaakt, is buiten kwestie, aangezien hij pas na de eerste wereldoorlog door Russische emigranten in Europa geïntroduceerd werd. Bij de vergrieksing van het woord Pools heeft Jan Six gezondigd tegen een van de fundamentele regels van de Griekse accentleer.

Πέμματα Δελφίνα: Dolfijnkoekjes. Mij onbekend.

Ζωμοὶ ὄστρεϊνοι: Harjes in schelpen, Ὅστρεον ὀστρειον = oester.

Ὅστρεϊνος = wat in een schelp zit.

Σάλμων ἐν καταχύσματι Λεμάνω: Zalm in Lémansaus. Dit is waarschijnlijk een grap in verband met Sluiter's voorliefde voor Zwitserland als vacantieland. Hij ging er iedere zomer heen en placht dan te zwemmen in de Lac Léman. Een van de afbeeldingen van de promotieprent toont hem in die situatie. Ψόα βόεια κατὰ τὴν κηπουρόν: Osselende à la jardinière, d.w.z. met een bordurevan gemengde groenten. Jan Six heeft de terminus technicus niet begrepen. Jardinière heeft niets te maken met de echtgenote van een tuinman. Het woord is een vrouwelijk adjectivum: à la mode jardinière. De juiste vertaling is dus κατὰ τὸν τοῦ κηπουροῦ τρόπον.

Πέλειαι ἐν χυτφιδίσις βυβλίνοις = (lett.) Duiven in papieren potjes. Dus: duiven en papillote. Bij deze wijze van voorbereiding wordt het vlees gewikkeld in foliepapier (vroeger gebruikte men geolied papier) en zo in de oven gedaan. Bij het braden blijven dan alle sappen erin. De aardigheid is dat het gerecht wordt opgedaan in zijn papieren omhulsel.

Πλευραὶ νέβρεια ἐν ζωμῷ θηρείω: Ribstukken van ree in wildsaus. Waarschijnlijk een soort goelash.

Πλακοῦντες ὀρυζίταις κατὰ τὴν στρατηγίδα: rijstekoekjes à la générale. Een mij onbekende species. Wat de vertaling betreft, cf. à la jardinière.

Σέλινον λευκόκαυλον ἐν Ζωμῷ: Witstelige selderie au jus.

Ἄλεκτρούες ὑδνοὶς ἠοτυμένοι', ὀπτοί γεbraden ha' antjes, gearneerd met truffels. Truffels waren in de Oudheid, evenals nu, een delicatess. De beste kwaliteit kwam uit de Cyrenaica. Cf. Athenaeus, Deipnosophistae 11. 62.

Ἡδυσμα= zoetje.

Καρχίνοι ἐν ὄξυλιπάρω καταχύσματι σὺν θριδακίνη: kreeften in olie-en-azijn saus met kropsla.

Ἦπατα χήνεια: Foie gras.

Ἐπισημα κεράσιον περικοῖς κεκοσμημένον = “Kooksel” van kersen, versierd met perziken. De aard van het kooksel valt niet uit te maken. Het kan zowel een pudding als een vla als een kompot geweest zijn.

Στηλή νογάλῃ = zuil van noga. Dit is waarschijnlijk niet een eetbaar object geweest, maar een pièce de milieu. Cf. de lofrede.

Κῶνος κρυστάλλοπηκτος = (lett.) Tot ijs verstevigde pijnappel. Dus ananasijs.

Ῥοφα καί τραγήηατα = friandises en studentenhaver.

Inscriptie ¹⁾ *op de zuil.*

In het jaar van de archont²⁾ Tilanus. Op de veertiende Maart. Ten huize van Couturier.³⁾ De kok van Couturier was griffier. Edict van de paranympfen. Voorstel ingediend⁴⁾ door Jan Six.

Aangezien Johannes Willem Sluiter jr., leraar, een fraai en knap boek geschreven heeft, hebben de paranympfen te gelukkiger ure besloten Johannes Willem Sluiter te prijzen en hem te bekransen met een gouden krans⁵⁾ van wege zijn voortreffelijke inborst en zijn wijsgerigheid. Zij hebben verder besloten het edict bekend te maken en te laten beitelten op een nogazuil en die midden op de tafel te laten plaatsen. Het bedrag, ten koste gelegd aan de zuil en aan de inscriptie, wat het ook zijn moge, moet gegeven worden door Couturier.

Commentaar.

- ¹⁾ De lofrede is gesteld in de bewoordingen van een decreet der Atheense volksvergadering, zoals dat in steen gebeiteld en officieel opgesteld werd. Cf. Thucydides, IV, 118, 11.
- ²⁾ Archont: hier = rector magnificus
- ³⁾ De Fransman Couturier, naar mij is medegedeeld ex-kok van Prins Frederik (de broer van koning Willem II), kocht in 1879 het fraaie huis Keizersraecht 674 en richtte het in tot feestgebouw. Meerdere generaties van zijn nakomelingen voerden er het bewind en gedurende die tijd gaf *tout-Amsterdam* in het befaamde etablissement zijn diners en partijen. In 1928 verkochten de toenmalige Couturiers, twee broers, het huis en de inboedel voor een aanzienlijk bedrag. Financieel waren zij binnen. De oudste vond daarin aanleiding om buiten te gaan wonen, de jongste zette het bedrijf elders in Amsterdam nog enige jaren voort, maar de glorie was voorbij.
- ⁴⁾ In het Grieks staat er εἶπεν, het geijkte woord waarmee in een decreet de initiatiefnemer werd aangeduid.
- ⁵⁾ Een gouden krans was te Athene de hoogste onderscheiding die de staat uitreikte. Men denke aan Demosthenes' beroemde rede De Corona.

D.W.F. van Lennep
Heerengracht 524
Amsterdam